

İLK TÜRK-UKRAYNA İTTİFAKI (1648)*

Omeljan PRITSAK**

GİRİŞ

I

Büyük Fatih, 1430'larda Litvanya-Polonya'nın yardımıyla Altınordu'nun yıkıntılarında örgütlenen Kırım Hânlığı'nı 1475'de eğemenliği altına girmeye icbar ve bir Osmanlı paşası Kefe'yi merkez ittihaz ettiğinde, Osmanlı imparatorluğu için yeni meseleler ortaya çıktı. Burada, yeni komşuları olan “kuzey kavimleri” (احوال شمالیه) ve öncelikle Litvanya-Polonya devletinin Ukrayna bölgesi ahalisi ile olan münasebetler söz konusu idi.

Litvanya-Polonya'nın Osmanlı devleti ile ilk siyasi münasebetleri İstanbul'un fethinden çok evvel başlamış olmakla beraber, bu XV. yüzyılın 90'lı senelerine kadar seyrek bir “diplomatik temas” hali arzeder. Bu konuda Ukrayna'lı Osmanist Jevhen Zavalynskij (Lehçe: Eugeniusz Zawaliński) tarafından hazırlanan doktora çalışmasına [*Polska w kronikach tureckich XV-XVI w.* (= XV ve XVI. yüzyıl Türk kroniklerinde Polonya), Ztryj 1938] ve Polonya tarihçilerinden Boleslaw Stachon'ın eserine [*Polityka Poyski wobec Turcji i akcji antyturckiej w wieku XV do utraty Kilji i Białogrodu (1484)* (= Polonya'nın Türkler'e karşı takib ettiği politika ve XV. yüzyılda Kili ve Akkerman'ın kaybına kadar Türk karşıtı faaliyetler), Lemberg 1930] bakınız.

Bugünkü terminolojiye göre birer Ukrayna devleti olan Kiyev-Rus' devletinin Moğollar (1240) ve Galiçya ve Lodomerya devletinin Polonya tarafından yıkılmasından sonra (1340/49) bu Ukrayna bölgeleri, XIV. yüzyılın ikinci yarısı esnasında, 1385'den itibaren (Krevo İttihâdı) giderek artan bir şekilde birbirine bağlanan çifte monarşinin [Polonya ve Litvanya] (1569 Lublin İttihâdı ile Polonya devleti haline dönüşecektir) bir parçası olmuştur.¹

* Takdim edilmekte olan bu makalenin oldukça farklı olan Ukraynacası *Chmel'nyckij Armağanı*'nda yayınlanmıştır. (bkz. *Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften* (= *Zapysky Ševč*), C. 156, München 1948, s. 143-164).

** Prof. Dr. Omeljan Pritsak tarafından Almanca olarak yayınlanmış olan bu makale [“Das erste Türkisch-Ukrainische Bündnis (1648)”, *Oriens* (Milletlerarası Şark Tetkikleri Cemiyeti Mecmuası), Leiden 1953, C. 6, s. 266-298], Türkçe'ye Prof. Dr. Kemal Beydilli (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü) tarafından çevrilmiştir. Makalenin bir fotokopisini temin ederek Almanya'dan yollamış bulunan değerli meslekdaşım Dr. Hedda Reidl-Kiel'e teşekkür ederim. Sovyet Rusya'nın dağılması neticesinde Kırım'ı da içine alarak bağımsız bir büyük devlet olarak ortaya çıkan Ukrayna'nın, Osmanlı devrinde Osmanlı-Türk dünyası ile olan ilişkileri etraflı araş-

Kısa bir zaman öncelerine kadar Osmanlı karşıtı koalisyonlara iştirak etmekte olan Kırım Hânlığı ise, şimdi Doğu Avrupa'da İslâm'ın ileri karakolu oldu. Bu durum böylece, huzursuz ve gözüpek bozkır elementlerine (özellikle *Nogay*, *Ulu Nogay*, *Kiçi Nogay* ve *Mansuroğlu* ordaları), iki farklı din dünyasının hüküm sürdüğü serhad bölgeleri için tipik olan bir tarzda, kâfirlerin bölgelerine ve dolayısıyla öncelikle Ukrayna ve Rus topraklarına akınlar yapmaları imkanını verdi. Bu Tatar *gazileri* kendilerini herşeyden evvel -o zamanlar Orta Asya'da olduğu gibi-Türkçe *Kazak* kelimesiyle tanımlamaktaydılar. Kısa bir zaman içinde Doğu Slav, Ukrayna ve Rus çevre ahaliilerinin benzer bir örgütlenme meydana getirmeleri ayırdedici bir hususiyettir ve Doğu Avrupa'da *Kazak* ismi, Orta Asya'dakinin aksine yalnızca bu Doğu Slav örgütlenmelerine münhasır kalmıştır.

Kırım Tatarları ve Nogaylar'ın Ukrayna'ya yaptıkları sürekli akınlar -1699'a kadar bu tür 164 akın tesbit edilmiştir²- yalnızca şehir ve köylerin tahrib ve ahalinin mal ve mülkünün yağmalanması neticesini vermemiş, aynı zamanda büyük sayılarda insanın esarete sürüklenmesini de intaç etmiştir: A. A. Novosel'skiĭ, Ukrayna ve Rus topraklarından esir alınanların sayısını -yalnızca XVII. yüzyılın ilk yarısı için- en az 200 bin olarak hesaplamaktadır.³

Hayatlarını forsa olarak geçirmek üzere bu esirlerin büyük bir kısmı, genel

---

turmalar ile işlenmeye muhtaçdır. Batı'da -şu anda takdim edilmekte olan çalışma gibi- konu ile ilgili olarak önemli bazı incelemeler kaleme alınmış olmakla beraber, Türk araştırmacıların Ukrayna'yı Leh ve Rus tarihi içinde gözden kaybetmiş olmaları, ilişkilerin Osmanlı kronikleri ve belgeleri ışığında yeniden ele alınmasını kaçınılmaz hale getirmektedir. Yakın zamanlarda yapılan bazı çalışmalarda, siyâsî ve coğrafi kapsamı içinde bu bölgeye ve onun meselelerine isabetle yaklaşılacakları olduğu ise ayrıca gözlenmektedir. Krş. Mücteba İlgürel, "Osmanlı-Ukrayna Münasebetlerinin Başlaması", *Belleten*, LX/227, Nisan 1996, s. 155-164. Bu sebepten ötürü, konunun öncü çalışmaları arasında yer alan bu tercümenin, 1953'de yayınlanmış ve dolayısıyla oldukça eski bir araştırmaya dayanmasına rağmen, genelde Türk-Ukrayna ilişkileri sahasında ve özelde ilk Türk-Ukrayna ittifakı konusunda Türkçe literatürde görülen büyük eksikliği önemli ölçüde giderdiğine ve bu konu üzerinde çalışacakları teşvik edeceğine inanmaktayım. Prof. Pritsack'ın makalesinin sonuna ilave ettiği coğrafi kavram, özel tarihi terim ve tanımlamalar ile ilgili değerli bölümün ise (bkz. *Ek II*), devri yaşayan ve yazan Osmanlı tarih yazıcılarının vaktiyle düşmedikleri kargaşadan günümüz tarihçilerini esirgeyeceğini ümit etmekteyim. [ÇN]

¹ *1386 Krevo İttihâdı*, Polonya tahtının varisesi Jadwiga (Hedwig) ile Litvanya büyükdüğü II. Ladislas Jagellon'un evlenmesi ve bu iki ülkenin tek bir hanedan (1572 tarihine kadar devam eden Jagellon hanedanı. Polonya bu tarihten itibaren kralları yabancı adayların tercih edilmesiyle seçimle işbaşına gelen bir Zâdegân Cumhuri'na dönüşecektir. Bkz. K. Beydilli, *Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien. Ein Beitrag zur Geschichte der osmanischen Machtpolitik*, München 1976) idaresi altına girmesi sonuçunu vermiştir. *1569 Lublin İttihadı* ise giderek bu iki ülkeyi gerçek bir birliklilik ("*union réelle*") haline sokmuştur. Bkz. Gotthold Rhode, *Kleine Geschichte Polens*, Darmstadt 1965, 114-117, 215-220; ayrıca kısaca bkz, O. Pritsack, "Trois leçons sur L'Histoire du Grand Duché de Lithuanie-Ruthénie (avec L'Ukraine) jusqu'en 1569 (resumé)", *Journal of Turkish Studies*, II, 1987, s. 108. [ÇN].

² Jevhen Zavalynskyĭ, "Turecki dzerela do istoriji Ukrajinı" (= Ukrayna tarihinin Türk kaynakları), *L'Ukraine naie*, Paris 1947, Aralık ve Nisan sayıları.

³ *Bor'ba moskovskogo gosudarstva s tatarami v pervoj polovine XVII veka* (= 17. yüzyılın ilk yarısında Moskov devletinin Tatarlarla mücadelesi), Moskova-Leningrad 1948, s. 436.

olarak Türkiye'de satılırlardı. Ancak bunlardan bazıları müslümanlığa geçer ve bazen de Kanuni Süleyman'ın sevgili karısı Hürrem Sultan (Roxolana olarak da bilinir. Bu kelime aslında “*Rutenyalı*” -bugünkü ifade ile Ukraynalı- anlamına gelir. *Roxolania = Rutenya, Rus*. Roxolana, Lemberg yakınlarındaki Rohatyn'de yaşayan Ukraynalı bir papasın kızı idi) gibi Osmanlı devletinde önemli bir rol oynardı. Türkiye'deki Ukraynalı esirlerin akibetleri hakkında bkz. Ahatanhel Krymskýj, *Istorija Tureččyny ta jiji pyšmenstva* (= Türkiye'nin Tarihi ve Edebiyatı), c. I, Kiyev 1924, s. 167-183).

Esirlerin birçoğu Kırım'da kalırdı. Tatarlar'ın sürekli olarak seferde olmaları ve ziraata fazla zaman ayıramamalarından ötürü, burada bunlar tarım işçisi olarak kullanılmaktaydılar. Bunların büyük bir kısmı Kırım Tatarları'na asimile olurdu. Evliya Çelebi, Kırım'daki 24 kadılıktaki esirlerin kaydedildiği 1666 tarihli bir tahrire istinaden şu sayıları vermektedir: (200 bini Hân'ın malı olmak üzere) 600 bin erkek Kazak esir, 122 bin kadın, 100,600 kız ve 200 bin erkek çocuk, dolayısıyla toplam bir milyondan fazla esir! (*Seyâhatnâme*, c. VIII, İstanbul 1928, s. 34; VII, 601). Kırım'daki Ukrayna'lı esirlerin akibeti sorunu ile ilgili olarak bkz. A. Krymskýj, *Studiji z Krymu* (=Kırım çalışmaları), Kiew 1930, s. 14-17.

Bu Tatar akınları, XVI. yüzyıl süresi içinde Ukrayna Kazakları'nın (Ukraynaca *kozák*, çoğulu *kozaký*) kendine özgü bir gelişme ve kuvvetlenme göstermesinde yardımcı oldu. Dinyeper çağlayanlarının alt tarafında⁴ yer alan bir adada 1550'lerde Prens Vyšnevec'kyj Dmytro Bajda (İstanbul'da 1567'de idam edilmiştir) tarafından, kısa zaman içinde bu dizgine gelmez unsurların merkezi ve Ukraynalı gençlerin (özellikle soyluların) askerî eğitim mahalli haline gelecek olan bir kalenin inşa edilmesi bir dönüm noktası teşkil etti. *Zaporožska Sič* (“*Dinyeper çağlayanların alt tarafındaki kale*” anlamında) olarak adlandırılan bu kale etrafında *Saporog-Askeri'nin*⁵ (*Vijško Zaporožske*) devleti örgütlendi. Ukrayna Kazakları'nın bu devleti iç yapısı itibarıyla, benzeri Türk Kazak örgütlerini örnek aldı. *Saporog Askeri'nin* başında *Otaman* (<Türkçe *Ataman*), daha sonraları *Het'man* [Türk kaynaklarında: *ختمان* *Hetman*, *حطمان* *Hatman* adıyla anılan bir önder, bir vekil (=Nakaznyj *Otaman*, dolayısıyla *Nakaznyj Ataman*) ve çeşitli Türk örgütlerindeki dört dolayısıyla iki *Beglerbeg* gibi, kendisi için dört ve vekili için iki *Osavul* (*Jasavul* <Türkçe *Yasagul*) yer alır. Hükümdarlık alâmeti olarak önceleri bir *Kamyš* (<Türkçe *Kamış*) ve bir *Buncuk* (<Türkçe *Buncuk* [sancak]) kullanılmıştır. Kazaklar'ın askerî temel birliği *Kiš* (< *Koš* <Türkçe *Koş*) ve bu birliğin başkanı *Koševyj* (*Otaman*) adını taşır. Küçük birlikler *Pyrka* (<Türkçe *Pırka* < Arapça *Fırka*) olarak adlandırılır. Kazaklar, *Majdan* (<Türkçe *Meydan* < Farsça *Maydan*) etrafında yer alan ve *Kurin* (<Türkçe *Küren* <Moğolca *Küregen*) adını verdikleri kulübelerde barınırlar. Kahramanlık öyküleri *Kobzari* tarafından *Kobza* (<Türkçe *Kopuz*) adlı müzik aleti ile terennüm edilerek yüceltilir.⁶

Zaporog Kazakları, kökenlerine önem vermeksizin -aralarında Lehliler, çe-

⁴ *Za* = alt, öte, aşağı taraf [Dinyeper'in], *Porog* = çağlayanlar. *Zaporog* = [Dinyeper] çağlayanların alt (öte, aşağı) tarafı. [ÇN].

⁵ *Zaporog Askeri* tabiri için bkz. n. 78 [ÇN].

⁶ Ukrayna kültüründeki Türk unsurları hakkında daha fazla bilgilenmek için bkz. O. Pritsak (=Pricak), “Altäische Elemente der ukrainischen Kultur”, *Enzyklopädie der Ukraine-Kunde*, München-New York 1949-51, s. 699-701.

şitli Türkler, Almanlar, İskoçlar vs. bulunurdu- kendilerini din savaşına iştirak etmek üzere özel imtiyazlarla donatılmış soylu tabakası⁷ olarak görürlerdi. Bu “*din savaşıcuları*” öncelikle Osmanlı devletine haraç vermekle mükellef Romanya prensliklerindeki (Eflak ve Boğdan) taht kavgalarına müdahaleyi istihdaf ederler, sonra Kırım Tatarları'nın yaptıkları akınlara mukabelede bulunmak üzere bunların topraklarına, özellikle Gözleve, Özü Kalesi, Or Kapısı gibi sahil şehirlerine akınlar tertip ederlerdi. Bu saldırıları, Zaporog Kazakları'nın görünüşte bağlı oldukları Polonya kralına Türkler'in şikayetlerde bulunmalarına yol açardı. Bu tür müdahaleler genelde, bir tarafın Kazaklar'ı diğer tarafın ise Kırım Tatarları ve Nogayları'nı denetim altına alacaklarına dair yaptıkları vaadler ile sonuçlanırdı. Bununla beraber Polonya kralı genelde bu vaadini yerine getirmeye muktedir olamamaktaydı. Üstelik, Polonyalılar Tatar saldırılarına karşı kendilerini koruyacak Kazaklar'dan başka bir vasıtaya da malik değillerdi. Tatarlar'a karşı düzelenek bir seferde, dolayısıyla Türkler'e karşı sürdürülecek bir savaşta Polonya kralları öncelikle Kazaklar'a muhtactılar. Ayrıca bazı Polonya kralları, Kazak birliklerinin bir kısmını, yapılan anlaşmalarla doğrudan kendi hizmetlerine sokmak ve bunları *kayıtlı Kazaklar* olarak istihdam etmekte başarılı olmuşlardı.

Küçük (20m x 4m) ve kullanışlı vasitalardan (*Çajka*; Türk kaynaklarında *Şayka* / شيقه) oluşan Kazak filosu ise kısa zamanda Türk karşıtı koalisyonların düzenleyicilerinin yanlarında görmek istedikleri bir faktör oldu.⁸ Bu gaye ile 1593'de Papa VIII. Clemens, 1594'de Kayser II. Rudolf ve ayrıca yine aynı tarihte Moskof Çarı I. Fedor, plânlarına kazandırabilmek amacı ile elçilerini Kazaklar'a göndermişlerdir.

Zaporog Kazakları deniz yolu ile doğrudan Osmanlı topraklarındaki şehirlere yaptıkları cür'etkâr akınları ile Avrupa'da kendilerine özgü bir şöretin sahibi oldular: Kefe 1614; Akkerman 1594, 1601, 1606; Kili 1602, 1606; Tuna berzahı 1609, 1613; Trabzon 1614, 1625; Sinop 1614 ve özellikle büyük bir şaşkınlığı yol açmak ve üç defa olmak üzere imparatorluk başşehri İstanbul'a 1615, 1620, 1624.⁹ Bu durumda bir taraftan, Osmanlı tahtı üzerinde iddiada bulunan ve Avrupa'da Montenegro Kontu Alexander olarak tanınıp, III. Mehmed'in (öl.1603) oğlu olarak kendini satan düzmece Yahya'nın veya Bizans hanedanından bir Komnenos prensinin Zaporogların yardımıyla tahtını tekrar ele geçirmeyi amaçlaması; diğer taraftan Kırım Hânı Mehmet Giray ve kardeşi ve Kalgay Şahin Giray, Canibey Giray ve İnyet Giray'ın Osmanlı sultanlarına karşı sürdürdükleri ve Kırım Hânlığı'na başkaldıran ve Bucak'da oturmakta olan Mansuroğlu Kandemir'e karşı yürüt-

⁷ Bu durum, bu hususta farklı bir görüşe sahip olan Polonya resmî makamları ile sıkça yanlış anlaşmalar yaşanmasına yol açmıştır.

⁸ *Şayka* için ayrıca bkz Victor Ostapchuk, “Five Documents from the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defence of the Black Sea against the Cossacks (1639)”, *Journal of Turkish Studies*, II, 1987, s. 49, n. 2. [ÇN].

⁹ Bu akınlar Osmanlı kroniklerinde de geniş bir akis bulmuştur. Krş. meselâ, *Na'imâ Târihi*, III, İstanbul 1280, s. 117-119. 189-190, 340.

tükleri mücadelelerinde (öl. 1637) Zaporogların desteğini dilemeleri şaşırtıcı olmadı gibi tesadüfi de değildir. Ve mucize gerçekleşir: Zaporog Kazakları, şimdiye kadar can düşmanları olan Tatarlar'a pek çok defalar (1624/25, 1628/29, 1633/34, 1635/36) yardım ederler (Hetman Mychajlo Doroşenko 1623-25, 1625-28) ve bu yardımları ile onların başarılı olmalarını sağlarlar.¹⁰ Zaporoglar'ı böyle davranmaya sevkeden şey, Polonya ile ufukta beliren anlaşmazlıkları Tatarlar'ın yardımıyla göğüsleyebilmek beklentisi idi.

Lublin İttihâdından sonra (1569) Polonyalılar bir plân dahilinde, Ukrayna bölgesini Polonya soylularının büyük çiftliklerinden oluşan topraklar halinde kendilerine hasredilmiş bir hububat anbarı haline getirme gayreti içine girdiler. Ukrayna büyük soyluları (Magnat) ve küçük asilleri ortodoks olduklarından, meydana getirilen bir Kilise İttihâdı neticesinde (Brest-Litowsk 1596) Polonyalılaştırılacak [dolayısıyla katolikleştirilecek] ve hür köylüler angarya ile mükellef bağımlı köylüler haline dönüştürülecekti. (Bu konu ile ilgili isdar edilen ve "Voloki" olarak adlandırılan kanun, 1557).¹¹ Ancak bu arada, dolayısıyla XVI. yüzyılın ikinci yarısı ve XVII. yüzyılın başlarında Ukraynalılar, Avrupa'da devam etmekte olan Reformasyon ve Karşıreformasyon mücadelesinin bir etkisi olarak millî ve dinî anlamda bir yeniden doğuş devri (Kiyev Akademisi'nin kuruluşu, 1620'de Ortodoks hiyerarşisinin tekrar ihdası vs. gibi) idrak ettiler. Manevî ve fikrî hayattaki bu değişikliklerin tesiri altında kalmış olarak Zaporog Kazakları arasında bir Ukrayna millî bilinci ve bu bilincin Ukrayna'daki millî-dinî çevrelerle kaynaşması hali meydana geldi. Önceleri Zaporoglar arasındaki ılımlı çevreler (Hetman Petro Konaşevyç-Sahajdačnyj, 1614-22) Polonya ile işbirliği halinde Ukrayna halkı için bazı ayrıcalıkların kazanılmasına teşebbüs edildi: Zaporog kuvvetlerinin II. Osman'a karşı sürdürülen savaşa iştirak etmesi böylece gerçekleşmiş ve bunun Hotin yakınlarındaki Polonya zaferinin elde edilmesinde (1621) önemli ölçüde bir katkısı olmuştu. Bu yardıma rağmen Polonyalılar, Ukrayna'da rahatca yerleşebilmek amacı ile Kazak toplumunun dayandığı sosyal tabakaları ortadan kaldırmaya yönelik bir siyaset takib etmeye başladılar. Bu girişim Kazaklar'ın ayaklanmalarına (1625-38) ve yukarıda değinildiği üzere Kırım Tatarları ile irtibat kurmalarına yol açtı. Ancak başlangıçta Tatarlar ile işler beklendiği gibi gelişmedi. Polonyalılar ile sürdürecekleri zorlu çatışmalara Tatarlar yardım etmeğe yanaşmadılar. On senelik nisbi bir sükûnet devri akabinde (1638-48) Ukrayna'da Hetman-Devleti'nin kurucusu olan Bogdan Chmel'nyç'kyj Tatarlar'ın fiili yardımını sağlamada ve bunların büyük zaferleri sayesinde Polonya karşısındaki mücadelesinde başarılı olacaktır. (1648, bkz. aşağıda). Bununla beraber Chmel'nyç'kyj Tatar müttefiklerine güven-

¹⁰ Bu konu ile ilgili olarak yeni bir çalışma olarak bkz. Bohdan Baranowski, "Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r." (= 1648 tarihli Kazak-Tatar ittifakının menşei), *Przegląd Historyczny*, 37, Varşova 1948, s. 276-278.

¹¹ Bu konuda ayrıca kısaca bkz. Omeljan Pritsak, "Trois leçons sur L'Histoire du Grand Duché de Lithuanie-Ruthénie (avec L'Ukraine) jusqu'en 1569 (résumé)", *Journal of Turkish Studies*, II, 1987, s. 109. Daha geniş olarak bkz. Gotthold Rhode, *Kleine Geschichte Polens*, Darmstadt 1965, 242-243; 266. [ÇN].

nilmezliğin bilinci içindeydi. Bu yüzden daha Haziran 1648'de -aşağıda değinileceği üzere- kendisine başka yeni müttefikler kazanmak gayretine düştü ve Osmanlı devletine yöneldi.

II.

Ukrayna-Osmanlı münasebetleri ile ilgili olarak bazı çalışmalar mevcut olmakla beraber, bunlar maalesef popüler eserlerdir. Meselâ bkz, Dr. Rudolf Stübe, *Die Ukraine und ihre Beziehungen zum osmanischen Reiche*, Leipzig 1915, 23 S. (= Länder und Völker in der Türkei, Heft 11). Birinci Cihan Savaşı esnasında *Ukrayna Kurtuluş Örgütü'nün* (Sojuz Vyzvolennja Ukrajiny) bir şubesi İstanbul'da faaliyet göstermekteydi. Bu örgütün o zamanki Türkçe ismi "*Ukrayna Halâskâr Cemiyet-i İttihâdiyesi*" idi ve Mihver Devletleri (Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye, Bulgaristan) yanında olarak Rusya'ya karşı bir faaliyet içinde bulunuyordu. Örgütün bu İstanbul şubesi, Türk askerlerine hitaben yayınladığı ve "*Asker*" adını taşıyan bir büroşürden başka (İstanbul 1914), "*Ukrayna, Rusya, Türkiye. Makaleler Mecmuası*" (İstanbul 1915, 72 S. ve bir harita) adını taşıyan ilgi çekici bir de kitap yayınlamıştır. Bu kitabın muhtevası şöyledir: "*Naşirler tarafından*", s. 3-4; Lonhyn Cehel'skyj, "*Ukrayna ve Türkiye*", s. 5-13; Myhajlo Hruševskyj, "*Ukrayna tarihine râci bir nazar*", s. 13-33; Volodymyr Dorošenko, "*Rus Ukraynasında siyasi firkalar*", s. 33-43; M. Malenevskyj, "*Ukraynalıların fa'aliyet-i medeniyesi*", s. 44-52); Andrij Žuk, "*Rus Ukraynası*", s. 52-60; "*Ukrayna Cem'iyet-i İstihlâsiyesinin Türk milletine hitabesi*", s. 60-63; "*Avrupa efkârı umûmiyesine*", s. 63-67; "*Ukrayna Cem'iyet-i İstihlâsiyesinin programı*", s. 68-71. Ukrayna istiklaline kavuşup (1917-20) Türkiye ile de diplomatik ilişki kurulduğunda, İstanbul'da "*Ukrayna ve Türkiye*" (1919) adlı bir büroşür yayınlanmıştır (Görülememiştir). Nihayet Ukrayna elçiliği müşaviri Volodymyr Mur'skyj tarafından bilgilendirme açısından yararlı bir kitap neşredilmiştir: *Ukrayna ve İstiklâl Mücadeleleri*, Cumhuriyet Matb. İstanbul Cağaloğlu 1930, 226 S., 2 Resim ve bir harita. (Cafer Seydahmet'in "*İlk Söz*"ü ile). Maalesef bu Türkçe eser, özellikle Ukraynaca isimlerin imlaları ile ilgili yanlışlıklar ile doludur. Bundan, Ukraynalı nâşirin Türkçe'ye vâkıf olmadığı ve mütercimim de tercümeyi üçüncü bir dil üzerinden yaptığı neticesi çıkmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ukrayna ile, önce Zaporog Kazakları (XVI. yüzyılın ortasından 1648'e kadar), daha sonra Hetman Devleti (1648-1764) ve Zaporoz'ska Siç Cumhuriyeti (1648-1775) arasında ceryan eden münasebeti Doğu Avrupa tarih araştırmaları tarafından, XIX. yüzyılda Ukrayna bilimsel tarih yazıcılığının başlamasından itibaren Ukrayna tarihçilerinin de konuya ilgi duymuş olmalarına rağmen, yeterli bir açıklığa kavuşturulmuş değildir.

Burada bu konu ile ilgili olarak yapılan bazı çalışmaların isimlerini kronolojik olarak zikredeceğim: İzmajil Sreznevskyj, "*Peregovory s sultanom*" (= Sultan ile müzakereler. Rusça), *Zaporočskaja Starina*, c. V, Charkiv 1837; Mykola Kostomarov, "*Bogdan Chmel'nickij dannik Ottomanskoj Porty*" (= Osmanlı haracgüzârı olarak Bogdan Chmel'nickij. Rusça), *Vesnik Evropy*, IV. cüz, Sent Peters-

burg 1874 (= *Sobronie sočinenij*, V. kitap, XIV. cilt. Sent Petersburg 1909); Jevhen Barvinskyj, “Nabih Kozakiv na Očakiv 1534 r” (= 1534'de Ukrayna Kazakları'nın Özü kalesine saldırısı), *Zapysky Ševč*, c. XVIII, Lemberg (L'viv) 1897; Stefan Rudnyčkyj, “Ukrajinski kozaky v 1625-30 rr” (=1635-30 arasında Ukrayna Kazakları), *Zapysky Ševč*, c. XXXI-XXXII, 1899; I. Zastyreč, “Mazepynci v Tureččyni. Z paperiv Sadyk-paši Čajkovškoho” (= Türkiye'de Mazepa taraftarları. Sadık Paşa [Cayka] evrakına göre), *Ukrajina*, Kiew 1914, cüz II, s. 67-72; Kostjantyn Charlampovyč, “Lystuvannja zaporožkych kozakiv iz sultanom” (= Zaporog Kazakları'nın sultan ile [sihhati şüpheli] yazışmaları), *Zapysky Ist.-Filol. Viddilu*, c. IV, s. 200-212, Kiew 1924; Fedir Petruñ, “Chanški jarlyky na ukrajinski zemli” (= Ukrayna bölgesi hakkında Hânların yarlıkları), *Schidnij Svit*, c. II, s. 170-178, Charkiv 1928; M. Tyščenko, “Narysy istoriji torhovli livoberežnoji z Krymom u XVIII. st.” (= XVIII. yüzyılda Solyaka Ukraynası'nın Kırım ile sürdürdüğü ticaretin tarihi hakkında çalışmalar), *Istoryčno-heohrafičnyj Zbirnyk*, c. II, Kiew 1928; Volodymyr Parchomenko, “Do pytannja pro tatarško-kozački vzajemyny XVI-XVIII v” (= XVI. ve XVIII. yüzyılda Tatar-Ukrayna münasebetleri sorunu üzerine), *Schidnyj Svit*, c.VII/VIII, 1929; Taras Slabčenko, “Koly povernuv na Ukrajinu Sadyk-paša ?” (= Sadık Paşa Ukrayna'ya ne zaman geri döndü?), *Zapysky Ist.-Filol. Viddilu*, c. XXIV, s. 281-284, Kiew 1929; Ivan Krypjakevyč, “Ostafij Astamatij (Ostamatenko), ukr. posol v Tureččyni 1670-yh rr” (= 1670'li yıllarda Türkiye'ye gönderilen Ukrayna elçisi Ostafij Astamatij'in sefreti), *Ukrajina*, cüz VI, s. 6-11, Kiew 1928; Ivan Krypjakevyč, “Vidvična viš Ukrajinj” (= Ukrayna'nın ebedî mihveri), *S'ohočasne j mynule*, cüz I, s. 24-29, Lemberg 1939; Oleksandr Oğloblin, “Petryk, chanskyj het'man Ukrajinj, 1692” (= Petryk, Hân'ın inayeti ile Hatman, 1692), *Studiji z Krymu*, Kiew 1930, s. 39-104; Mykola Horbañ, “Archiv Koša Zaporozkoji Siçi, jak džerelo do istoriji tatarško-turečko-ukrajinskych vzajemyn” (= Türk-Tatar ve Ukrayna münasebetleri tarihinin kaynağı olarak Zaporog Siçi Koşevi'nin arşivi), *Červonyj Schid*, c. VI (XV), Charkiv 1931 ve Mychajlo Hruşevskyj'in Ukrayna tarihi ile ilgili anıtsal eserinin ilgili yerleri: *Istorja Ukrajinj-Rusy* (= Ukrayna-Rus' Tarihi), (1659 tarihine kadar getirilmiştir), Lemberg-Kiew-Wien, c. I-X, 1898-1937.

Bu münasebetle, burada maruf Ukraynalı bibliyograf Lev Bykovskyj tarafından hazırlanan bir Türkiye bibliyografyasına işaret etmek istemekteyim: *Tureččyny. Bibliohrafični materijaly* (= Türkiye. Bibliyografik Malzemeler), Varşova 1940, 68 S.

Ukraynalı tarihçiler maalesef Türkçeye vakıf olmadıklarından, tamamen Türkçe dışındaki (Ukraynaca, Lehçe, Rusça, Batı Avrupa dilleri) kaynaklara tâbi olmak zorunda kalmaktadırlar.

Padişah'ın Bohdan Chmel'nyčkyj'e göndermiş olduğu maruf nâmeyi (Gurre-i RA, 1061 tarihli), Chmel'nyčkyj'in Hatıratı'nın (*Pamjatniki*) III. cildinde neşredebilmek için 1852'de Kiyev eskiyazılar komisyonu Joseph von Hammer'i yardıma çağırmıştır. Adı geçen nâmeyi Hammer, Fransızcaya tercüme ederek yayınlamıştır.

Tanınmış Çek İslamisti Jan Rypka, erişebildiği malzemelere dayanarak - Göttinger Kodex'i (*Turc.* 29) ve Krakau'daki Czartoryski Arşivi'nden bir kısım belgeleri değerlendirmiştir- bazı meseleleri sistemli bir şekilde ele almaya ilk defa teşebbüs etmiştir. Önce, Hetman Devleti kurucusu olan Bohdan Chmel'nyčkyj'in Bâbiâli ile olan münasebâtını,¹² bilahare Ukraynalı tarihçi Dmytro Dorošenko ile beraber Osmanlı devletinin vasalı olan Hetman Petro Dorošenko'nun Bâbiâli ile olan ilişkilerini¹³ ve nihayet Feridun'un *Münşe 'at'*ına dayanarak, XVII. yüzyılın ilk yarısında Ukrayna, Polonya, Kırım Tatarları ve Osmanlılar arasındaki münasebetleri¹⁴ incelemeye çalışmıştır. Bu çalışmalar, Ukraynalı Osmanlı tarihçisi ve türko-log A. Krymskyj,¹⁵ Vasly Dubrovskyj¹⁶ ve Levhen Zawalynskyj'in¹⁷ ve ayrıca Göttinger'de maalesef henüz yayınlanmamış bir doktora çalışması yapmış olan Dr. Christa Hilbert-Waitkat'ın¹⁸ çalışmaları gibidir ve çok önemli olsalar da yalnızca araştırmanın ilk aşamaları olarak selâmlanmalıdır.

Bu çalışmalarda, araştırmacılara ancak yakın zamanlarda açılmış olan Türk arşivlerinin zengin malzemeleri kullanılmadığı gibi, konu ile ilgili olarak basılı Osmanlı eserlerinden de tam olarak istifade edilememiştir.

Bugüne kadar Osmanist olmayanlara, Türk-Ukrayna (ve Polonya) münasebetleri hakkındaki çalışmalarının esas dayanağını Polonya asıllı bir Rus şarkiyatçısı olan Jósef Šekowski (Jósif Seňkovskij)'nin gençlik eseri *Collectanea z dziejopisów tureckich* (= Türk tarihçilerinden iktibaslar) teşkil etmiştir. (Varşova, 2 cilt, 1824-25). Buna mukabil bir eser olan Ignacy Pietraszewski'nin, *Nowy przekład z dziejopisów tureckich* (=Türk tarihçilerinden yeni tercümeler) ünvanlı eseri (Berlin

¹² “Z korespondance Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým” ve “Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnicki”, *Z dějin Východní Evropy a Slovanskva* (=J. Bidlo Armaganı), Prag 1928, s. 346-350 ve 428-498; “Weitere Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmel'nyčkyj”, *Archiv Orientální*, II, Prag 1930, s. 263-283; “Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým” (= B. Chel'nyčkyj'in Bâbiâli ile sair yazışmalarına başka bir katkı), *Časopis Národního Musea*, Prag 1931, s. 1-23.

¹³ “Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika” (= Hetman P. Dorošenko ve Türk politikası), *Časopis Národního Musea*, 1933, s. 1-15.

¹⁴ “Polsko, Ukrajina, Krym a Vysoká Porta v první pol. XVII. stol.” (= 17. yüzyılın ilk yarısında Polonya, Ukrayna, Kırım ve Bâbiâli), *Časopis Národního Musea*, 1936, s. 1-32.

¹⁵ Bkz. aşağıda

¹⁶ “Ukrajina i blyžkyj schid v istoryčnych vzajemnych” (Tarihsel ilişkiler içinde Ukrayna ve Yakın Doğu), *Schidnyj Svit*, 1928, II, 147-158; “Provyvčennja vzajemyn Ukrajiny z Tureččynuju u druhij polovyni XVII. st.” (17. yüzyılın ikinci yarısında Ukrayna ve Türkiye arasındaki ilişkilere dair araştırmalar hakkında), *Schidnyj Svit*, 1928, V, 172-183; *Ukrajina j Krym v istoryčnych vzajemnych* (=Tarihi münasebât içinde Ukrayna ve Türkiye), Mainz-Kastell 1946, 40 S. Krş. n. 15

¹⁷ *Polska w kronikach tureckich XV. -XVI. w.*, Stryj 1938 (krş. s. 226); “Dokumenty tureckie w Muzeum Czartoryskich w Krakowie” (=Krakau'daki Czartoryski Müzesi'nde bulunan Türk Belgeleri), *Rocznik Orientalistyczny*, XIV, Lemberg 1939, s. 113-135; *Turecki źderela do istoriji Ukrajiny*, 1947. Krş. n. 2.

¹⁸ *Osteuropa 1648-1681 bei den zeitgenössischen osmanischen Historikern (Ukraine-Polen-Moskau)*, Göttingen 1948.

1846) pek fazla bir değer ifade etmez. Polonyalı tarihçi Juljan Bartoszewicz'in eseri ise tamamen eskimiştir: *Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami* (= Polonya'nın Türkiye ve Kırım münasebatına genel bir bakış), Varşova 1860. Polonyalı tarihçi Władysław Konopczyński'nin yararlı monografisi *Polska a Turcja 1683-1792* (= Polonya ve Türkiye, 1683-1792), Varşova 1936, ise yalnızca yakın zamanı ele alır. Bunların dışında her zaman güvenilir olmamakla beraber, önemli iki eser olarak: Joseph Hammer von Purgstall *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I-X, Pest 1827-35; 2. bsk. I-IV, Pest 1834-36 ve Vasilij Dmitrievic Smirnov, *Krymskoje Chanstvo pod verchovenstvom Otomanskoj Porty* (= Osmanlı hakimiyetinde Kırım Hânlığı), Sent Petersburg 1887. Her iki eser Osmanlı kaynaklarından bolca yapılmış tercüme içerir. N. A. Simirnov'un, *Rossija i Turcija v XVI-XVII vv.* (= XVI-XVII. yüzyıllarda Rusya ve Türkiye) ünvanlı eserini ise (2 cilt, Moskova 1946) göremedim.

Ukraynalı tarihçi Mychajlo Hruşevskij'in (1866-1934) Türk ve Ukraynalı tarihçilerin iştirakiyle Ukrayna-Türk ilişkilerini sistemli bir şekilde ele alma projesi¹⁹ Türk bilgini Mehmet Fuad Köprülü tarafından da anlayışla karşılanmış ve desteklenmiş idi.

Prof. M. Fuad Köprülü yeni Ukrayna oryantalistliğine ilgi duymuş ve bazı makalelerini bu konuya hasretmiştir: "Ukrayna'da Şark tetkikleri", *İkdam*, 24 İkinciteşrin 1928; "Ukrayna müsteşrikler kongresi. Haziran'da 'Harkofta içtima edecek olan kongre münasebetiyle", *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1929; Ukrayna müsteşrikler kongresi 2", *Cumhuriyet*, 26 Mayıs 1929. Prof. Köprülü, Charkiv'de toplanan II. Tüm-Ukrayna Oryantalistler Kongresi'ne de (1-6 kasım 1929) iştirak etmiş ve Ukrayna tarihçi ve şarkiyatçılarıyla önemli görüşmelerde bulunmuştur. Buna dair bkz. Zvit pro II. Vseukrajinskij Zjizd (= II. Tüm-Ukrayna Oryantalistleri Kongresi hakkında rapor), *Schidnij Svit*, Nr. 10/11, Charkiv 1929. Ayrıca krş. *Červonyj schid*, Nr. 2, Charkiv 1930.

Maalesef bu proje Kiyev'deki *Ukrayna İlimler Akademisi*'nin Tarih ve Felsefe Seksiyonu'nun ve Charkiv'deki *Tum Ukrayna Şarkiyat İlmî İştirak Merkezi*'nin -ki bu iki müessese Ukrayna türkolojisinin ihya olduğu yerlerdi- otuzlu yıllarda imha edilmesinden ötürü gerçekleşmemiştir.

1931 senesine kadar Kiyev'de *Ukrayna İlimler Akademisi*'nin Türkoloji komisyonu, akademi üyesi Ahantandel Krymskij (1871-1941) riyasetinde olarak faaliyet göstermiştir. Burada Krymskij'in, meselâ, *Istorija tureččyny ta jiji pyšmenstva* (=Türkiye'nin tarihi ve edebiyatı. 1566'ya kadar), I-II, Kiyev 1924-27; *Vstup do istoriji Tureččyny. Vyp. 3: Evropejski džerela XVI. v.* (= Türkiye tarihine giriş. Cüz 3: 16. yüzyılın Avrupa kaynakları), Kiyev 1926; *Tjurky, jich movy ta literatury* (= Türk kavimleri, dilleri ve edebiyatları), Kiyev 1926 gibi eserleri yanında; kendisinin Ukraynalı talebelerinin çalışmaları (T. Hrunin, P. Lozijev gibi)

¹⁹ "Z pryvodu lystuvannja B. Chmel'nyčkoho z ottomanskoju Porioju" (= B. Chmel'nyčkij'in Bâbi-âli ile olan yazışmaları münasebetiyle). *Ukrayna*, Nr. 42, Kiyev 1930, s. 3-7.

ve Kırım-Tatarlarından talebesi Yakub Kemal'in monografisinin tamamı [*Dokumental'na istorija cechiv v Krymskomu chanstvi* (= Kırım Hânlığı'nda lonca teşkilatının belgesel tarihi), 1931'de imha edilmiştir] ve ayrıca yine bazı Kırımlı bilgilerin (Osman Akçokraklı gibi) eserleri basılmıştır. Burada, Krymskyj'in nâsirliğinde, kendisinden başka, Osman Akçokraklı, K. Charlampovyč, Yakub Kemal, Arsen Markevyč, Ol. Ohloblin, Lev Okynševyč ve Mykola Levčenko'nun da yazılarının yer aldığı bir külliyat da neşredilmiştir: *Studiji z Krymu* (=Kırım çalışmaları), I-IX, Kiyev 1930.

Tum Ukrayna Şarkiyat İlmî İştirak Merkezi (Vseukrajinska Naukova Asocijacija Schodoznavstva) 1926'da Charkiv'de kuruldu. Bu merkez şarkiyat sahasında kurslar hazırlamış, iki defa Ukrayna Müsteşrikler Kongresi tertiplemiş (1928, 1929) ve 1926-31 arasında 17 sayı çıkmış olarak *Schidnyj Svit* (= Şark Dünyası) isimli bir dergi yayınlamıştır. Bu merkezin üyeleri arasında yukarıda adları anılan Kırımlı ve Kiyevli âlimlerden başka, [meselâ, Osman Akçokraklı, *Schidnyj Svit* dergisinde, "Tatarška poema Džan-Muchamedova pro pochid İsljam-Giraja III. spil'no z B. Chmel'nyčkym na Polšču" = (III. İslam Giray'ın B. Chmel'nyčkyj ile birlikte Polonya'ya karşı yaptığı sefer ile ilgili Can Muhammed'in Tatarca bir manzumesi) ünvanlı ilgi çekici bir çalışma neşretmiştir.] Ömer Seyfettin, Yakub Kadri ve Halit Refik'in eserlerinden yaptığı tercüme ile de tanınan Osmanist Vasyľ Dubrovskyj, Türk kavimlerinin sanat tarihi sahasında çalışmış V. Zummer ve diğer tarihçilerden Aleksandr Hruševskyj, Fedir Petruň, Mykola Horbaň ve ekonomist I. Lando, N. Zahorovskyj, L. Levytskyj ve benzerleri yer almaktadır. Merkez hemen Türkiye ile irtibata geçmiştir. Daha 1927 senesi içinde merkez ilk murahasını Türkiye'ye göndermiştir. (Krş. *Schidnyj Svit*, Nr. 7/8, 1928). Ukrayna Müsteşrikler Kongresi'nde verilen tebliğlerin çoğu, Türk-Tatar-Ukrayna ilişkilerine ve Türkiyat sahasına hasredilmiş bulunuyordu: Bu konuda bkz. Andrij Kovalivskyj, "Z istoriji tjurko-ukrajinskych vidnosyn po dopovidjach Druhoho Schodoznavčoho Zjizdu" (= II. Ukrayna Müsteşrikler Kongresi'nde verilen tebliğler ışığında Türk-Ukrayna ilişkilerinin tarihi ile ilgili açıklamalar), *Červonyj Schid* (= Kızıl Şark) Nr. 2, 1930. *Schidnyj Svit* dergisi 1930'da ismini *Červonyj Schid* olarak değiştirmek zorunda kaldı, bununla beraber hemen ertesi sene (1931) yasaklandı. 1930'da merkez tarafından Charkiv'de açılması planlanan yüksekokul da faaliyete geçemedi.

1933'e kadar *Ukrayna İlimler Akademisi* ve *Tum Ukrayna Şarkiyat İlmî İştirak Merkezi*'nin bütün üyeleri tutuklandı ve sürüldü. Bu uygulama esnasında bu kurumların genelde basılmamış bir halde bulunan çalışmaları imha edildi. (meselâ, Vasyľ Dubrovskyj'in bir ders kitabı olarak hazırladığı *Osmanlı Paleografyası* gibi). Sürgüne gönderilmiş olan A. Kovalivskyj'in, Prof. A. Zeki Togan tarafından Meşhed'te yazma olarak keşfedilmiş olan İbn Fadlan Seyahatnamesi'nin 1939'da yaptığı tercüme yayınına ismini koymasına izin verilmemiş olması, devrin şartlarını gözler önüne serer. Çalışma müellifin ismi anılmadan yayınlanır: *Putešestvie Ibn Fadlana na Volgu* (= İbn Fadlan'ın Volga bölgesi seyahatnamesi), "I. Ju. Kračkovskij akademesi redaktörlüğünde". (Bu hususda bkz. H. Ritter, *ZDMG*, 96/1, 1942, s. 98-99). Bir dergideki kayda nazaran (*Voprosy Istorii*, 1950, Nr. 6, s.

142), A. Kovalivsky'nin, II. Cihan Savaşı'ndan sonra Charkiv'e dönmesine izin verilmiş olmalıdır. Kendisi şu sıralarda Charkiv Üniversitesi'nde Şark Tarihi doçenti olarak çalışmakta ve doktora çalışması olan İbn Fadlan'ın Seyahatnamesi'ni üç cilt halinde yeniden yayıma hazırlama düşüncesindedir (1950).

J. Rypka²⁰ ve M. Hruševskyj'in²¹ zikredilen çalışmaları sayesinde, B. Chmel'nyckyj'in 1650'den beri Bâbiâli ile olan münasebetleri hakkında yönümüzü oldukça iyi tayin edebilmekteyiz. Ancak münasebetler daha 1650'den önce başlamış olmalıdır. B. Chmel'nyckyj'in "*Güz 1648*"de Sultan'a yazmış olduğu ve Lehçe sureti çağdaş Polonyalılar arasında çok popüler olan mektubunu sahte olarak kabul ederek bir tarafa bırakacak olsak bile,²² 1649 senesinin Ocak-Şubat aylarında Chmel'nyckyj'in yanında bir Türk sefaret heyetinin bulunması gerçeği de²³, münasebetlerin çok daha önceleri başlamış olması gerektiğine delâlet eder.

Bu zor sorunun çözümü Osmanlı Vekainüvisi Mustafa Na'imâ'nın verdiği bilgiler dahilinde mümkün olabilmektedir ve kendisinin vermekte olduğu bilgilerin tahlil ve tedkiki bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.²⁴

Bu küçük incelemenin, kendilerinin de dikkatlerini Türk-Ukrayna münasebetlerine çekmesi açısından Türk tarihçileri için bir teşvik unsuru olması temenni edilir!

Çağdaş Türk tarihyazıcılığı Ukrayna-Osmanlı münasebetlerini yalnızca Türk-Polonya-Rusya münasebetleri çerçevesinde ele almıştır. Bununla beraber bu konudaki bazı çalışmalar Ukrayna-Türk ilişkilerinin tarihi hakkında yeni malzemeler de sunmaktadır: Meselâ: Abdürrahman Şeref, "Manzum bir Sefaretname (Zitowilski) Hacı Ali Ağa'nın Lehistan Sefareti (1754)", *TOEM*, İstanbul 1328/1912, Nr. 13, s. 777-95; Halil Edhem, "Sultan Osman Hân-ı Sanî'nin Leh seferine ait (1621) Türkçe bir kitabesi", *TOEM*, Nr. 4, 1326/1910, s. 223-232; Ahmet Muhtar, (1918'de Ukrayna'da Türk elçisidir), "Rus membalarına göre Baltacı Mehmet Paşa'nın Prut Seferi (1711)", *TOEM*, 1334/1917, Nr. 45, s. 160-175, Nr. 46, s. 238-256; Ahmet Refik, *Baltacı Mehmet Paşa ve Büyük Petro*, İstanbul 1327/1911; a. mlf., "Sokullu Mehmet Paşa ve Lehistan intihabı (1573, 1576)", *TOEM*, 1328/1911, Nr. 6, s. 663-687; a. mlf., *Memalik-i Osmaniyyede Demirbaş Şarl*, *TOE Kulliyatı*, Nr. 9, 1332/1916; a. mlf., "Bahr-i Hazar-Kara Deniz kanalı ve Ejderhan seferi", *TOEM*, 1333/1918, Nr. 43, s. 1-14; a. mlf., "Bender'de Lehistan kralı İstanislaus", *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1924, Nr. 4-5, s. 200-213;

²⁰ Bkz. n. 12.

²¹ *Istoriya Ukrayny-Rusy*, VIII, kısım 2/2 ve 3/2. Kiyev-Viyana, 1922; IX, kısım 1/2, Kiyev 1928, 1931. V. Dubrovskyj'in kaybolan çalışması *Bohdan Chmel'nyckyj i Turečçyna* (= B. Chmel'nyckyj ve Türkiye) sadece Rypka'nın incelemelerine dayanmaktaydı. Bu hususta krş. "Müellif raporu". *Čornomorškyj Zbirnyk*, X, Mainz-Kastell 1947, s. 60-64.

²² Hruševskyj, *Istoriya Ukrayny-Rusy*, VIII/3, s. 135.

²³ Bkz. n. 22

²⁴ Maalesef şimdiye kadar Türk arşivlerinde çalışmak bana kısmet olmadı. Bu yüzden kendimi basılmış Türk malzemeleri ile kısıtlamak zorunda kaldım.

a. mlf., “Lehistan'da Türk hakimiyeti. Hazine-i evrak tedkikati”, *TTEM*, 1340/1924, Nr. 14, s. 227-243; a. mlf., “Mülteciler meselesine dair Fuat Efendi'nin Çar I. Nikola ile mülakatı”, *TTEM*, 1341/1925, Nr. 12 (89), s. 361-386, Nr. 13 (90), 1926, s. 21-41; a. mlf., “Onuncu asırda açık deniz meselesi ve Azak muhasarası”, *TTEM*, 1926, Nr. 17 (94), s. 261-275. XII. Karl ve Mezapa ile ilgili bazı önemli yayınlar son zamanlarda Prof. Akdes Nimet Kurat tarafından neşredilmiştir: *İsveç Kralı XII. Karl'ın hayatı ve faaliyetleri*, I-II, İstanbul 1940-44; *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de kaldığı zamana ait metinler ve vesikalar*, İstanbul 1943. Özellikle bu devir ile yakından ilgilenmiş bulunan Prof. Kurat'ın Ukrayna tarih yazımına çok az itibar etmiş olması hayıflanacak bir husustur. Halil İnalçık'ın da bazı eserleri bu durumdadır.

Halen *Ukrayna Hür İlimler Akademisi* muhabir üyesi bulunan Kırım Tatarı tarihçilerinden Abdullah Zihni Soysal, Kırım tarihi ile ilgili bir icmal (*Z dziejów Krymu* (= Kırım Tarihinden. Varşova 1938) yanında, özellikle Polonya kralı Jan III. Kazimierz (1648-68) devrine ait bir dizi *Yarlıkları* Polonya dergilerinde (*Wschód*, Nr. 2 (4), Varşova 1931; *Rocznik Tatarski*, I, Zamosc 1931, s. 209-214; II, 1935) neşretmiştir. Soysal'ın yaptığı sair büyük *Yarlık* neşriyatı ise (*Jarłyki krymskie z czasów Jana Kazimierza* (= Jan Kazimierz devri Kırım Yarlıkları), Varşova 1939, 102 S.) maalesef büyük eksiklikler arz etmektedir. (Krş. B. Baranowski, *Przełąd Historyczny*, 37, 1948, s. 458-460).

NA'İMÂ'NIN KAYITLARI

Na'imâ tarihinde kayd edilen H. 1058 senesi (27.I.1648-14.I.1649) olayları “*Ahvâl-i Kazak*” başlıklı kısımda yer almaktadır.²⁵ Uzun zamanlardan beri Avrupa dillerine tercüme edilmiş olarak bilinen bu kısım, dikkatli bir okuyucuyu çeşitli sorular sormaya sevkeder. Meselâ, Sadrazamın bir ittifak akdettiği Rûslar kimlerdir? Chmel'nyçkyj'in Osmanlı hakimiyetini tanımış olduğu haberini getiren Kırım-Tatar heyeti, III. İslam Giray'ın “*kâfirler*” karşısında kazanmış olduğu zaferin haberini getiren sefaret heyeti ile aynı mıdır? Burada müstakil bir kayıtla mı, yoksa değişik zamanlarda ceryan etmiş birçok olayları birleştiren bir derlemeyle mi karşı karşıyayız? Bu kısmı tercüme edenlerin ve bu kayıtlardan istifade etmiş olanların - ki bunların arasında Josif Sen'kovskij (Sekowski, 1800-1859)²⁶, Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856)²⁷ ve Vasilij Dmitroviç Smirnov (1846-1918)²⁸ gibi Osmanlı tarihçileri de yer almaktadır- kendilerine böyle bir soruyu sormamış olmaları gerçeği, Na'imâ'daki bu kayıtların şimdiye kadar doğru olarak yorumlanmamasına ve bu kayıtlardan büyük bir kısmının (Bkz. aşağıda, II. ve III. kayıtlar) unutulmasına yol açmıştır.

²⁵ Na'imâ'nın 3. baskısı (İstanbul 1280) iktibas etmekteyim.

²⁶ *Collectanea*, II, I.

²⁷ *GOR*, V, 434-435; III (2. bsk.). 308-309.

²⁸ *Krym Chan.*, 539-541.

Böylece, meselâ Hammer-Purgstall [GOR, III (II. bsk.), 309], metinde yer alan *Rūs Kralı'nı*, kendi zamanındaki Türklerin Rusya için kullandıkları *Rus* kelimesi ile aynı zannederek, "*Rus Çarı*" olarak tercüme etmiştir. Smirnov da bu tabiri aynı şekilde (*Krym Chan*, s. 541) tercüme etmiştir. Na'imâ'daki bu kaydı yalnızca tercümesinden tanıyan Hruševskij'in de sadece buradaki "*birinci kayıt*"ı kullanmış olmakla yetinmesine şaşmamak lazımdır. Kendisi bu konu ile ilgili Na'imâ'daki diğer iki kaydı ise, ya Rus tarihine dahil etmiş veya istifade edilemez bularak itibar etmemiştir.

Dikkatli bir tahlil, Na'imâ'nın "*Ahvâl-i Kazak*" başlığını verdiği kısımda, birbirinden müstakil, ancak hepsi Ukrayna ile ilgili üç ayrı kaydın birbirine karışmış olarak yer almış olduğunu gösterir:²⁹

- I- 1 Rebîü'l-evvel 1058 (25 nisan 1648) tarihli kayıt.
- II- Temmuz 1648 tarihli kayıt.
- III- 7 Ağustos 1648 tarihli kayıt.

Birinci kayıta yer alan olaylara ait cümleler şöyledir:³⁰

"*Mâh-ı Rebîü'l-ahır'ın guresinde*³¹ *Kırım Hânı tarafından âdem gelmişdi. Sâbıkâ Sarı Kamış nâm yerlerde*³² *sâkin olup Özüsü dedikleri Aksu'dan*³³ *şaykalar ile Karadeniz'e çıkup yahılar gâret ve isâl-i hasâret eden*³⁴ *ve Hotin seferinde*³⁵ *tabur içine girup asâkir-i İslâm ile çenk eden Kazak tâ'ifesi bu âna dek Leh Kralı'na tâbi' geçinüp*³⁶ *hâlâ bir iki senedir Venedik istimdâd etmekle kralları ânları Zadre'ye gönderüp*³⁷ *ulûfe ve zahîre vermeyüp ba'zı hilâf-ı marzileri olan tekâlîf-i şâkka ve envâ'-ı ihânet etmekle tâ'ife-i mezbûre umûm üzre Leh'den rûgerdân olup itâ'atden i'râz eyledikten sonra bir iki bellu başlı boyarların Kırım*

²⁹ Birinci kayıt Kâtip Çelebi'nin (öl. 1657) *Fezleke*'sinde de yer almaktadır. (II, İstanbul 1287, s. 324-325). Bu üç kaydı'nı hepsini -genelde mücmel olarak- daha sonraki Osmanlı kroniklerinde de bulmak mümkündür. Meselâ, Feraizcizâde Mehmed Said (öl. 1835), *Gulşen-i Ma'arif*, İstanbul 1252, I, 737-738.

³⁰ Na'imâ, IV, 279.

³¹ 25 Nisan 1648

³² *Sarı Kamış* için bkz. *EK II*

³³ Özü, Dinyeper için Türklerin kullandıkları eski bir tanımlama; Aksu=Buh (Buğ).

³⁴ Kazakların deniz ve sahillerde verdikleri hasarlar için bkz. *Giriş* kısmı.

³⁵ Kastedilen 1621 Hotin seferidir. Bu savaş hakkında Ukrayna kökenli Leh tarihçisi olan Józef Tretiak tarafından yapılmış güzel bir çalışma mevcuttur: *Wojna chocimska* (=Hotin Seferi), Lemberg 1889, 2. bsk. Krakau 1921.

³⁶ Bkz. *Giriş* kısmı.

³⁷ Burada, Venedik elçisi Tiepolo'nun gayretleri neticesinde meydana getirilen Türk karşıtı ittifak çerçevesinde Polonya kralı IV. Włayśław'ın sergilediği bir etkinlikten söz edilmektedir. Krş. Hruševskij, VIII, 2/2, s. 17-22. *Zadre* زادرو , Adriyatik sahilinde yer alan malûm liman şehri olan *Zadra*'dır.

*Hân'na gönderüp³⁸ min-ba'd müste'min olup sizinle vâki' olan seferlerde dîn-i Islâm uğruna baş ve can ile hizmet edüp Leh'den külliyyetle kat '-ı alâka etmişizdir ve rehinlerimizi alup³⁹ akd-i ahd-ı mezbûru kabûl recâ ederiz demeleriyle gelen boyarlarına Hân külli ri'âyeler edüp cümle şurût u kuyûd ile olan akd-ı peymâni kabûl ettikten sonra Leh üzerine edecekleri sefere imdâd göndermek ve Tatar askeri ile azîm akın etmeğe va'de ve her hâlde mu'avenet etmeğe der-uhde etti ve gelen âdeme an-karib Leh üzerine sefer mukarrerdir deyu cevâb verdi''.*⁴⁰

Bu kayıt açıktır ve şimdiye kadar da doğru olarak yorumlanmış bulunmaktadır. Bu kayıttan, III. İslâm Giray'ın gönderdiği elçinin 25 Nisan 1648 tarihinde vasil olduğunu, Chmel'nyčkyj'in Hân ile bir ittifak akdettiğini ve Hân'ın bunun üzerine Lehistan'a karşı bir sefere karar verdiğini anlamaktayız.

İkinci Kayıt:⁴¹

1) Bu kaydın iyice tahlil edilmesi lâzımdır. Burada, önce III. İslâm Giray'ın Chmel'nyčkyj ile bir ittifak akd ettiğini ve "*Sonra Tatar Hân küffâra akın edüp kırk binden mutecâviz esir çıkarup Rus-ı menhûsun kal'aların yakup yıkup gazâ-yı azîm etmiş''* olduğunu anlamaktayız.

Burada acaba hangi akından söz edilmektedir? Chmel'nyčkyj'in Polonya'ya karşı yaptığı ilk savaşlarda *-Žovti Vody* (12 Mayıs 1648) ve *Korsun* (26 Mayıs 1648) - Hân şahsen henüz yer almamıştır ve Tatar yardımcı kuvvetlerini Or (=Perekop) Beyi Tuhay Bey sevketmiş bulunuyordu.⁴² Burada söz konusu olan muhakkak ki, İslâm Giray'ın Chmel'nyčkyj'in Korsun'da [Polonya'ya karşı] kazandığı büyük zaferden bir gün sonra, yani 27 Mayıs'da [1648] müttefikleri olan Ukrayna Kazakları'nın topraklarına yağma ve talan akınlarında bulunmak üzere 11 bin Tatar askeri ile Bila Cerkva yakınlarına gelişidir. (27 Mayıs-27/28 Haziran 1648).⁴³ Ukrayna ve Polonya yerel kaynaklarından bu akınlar hakkında tam bir bilgiye sahip olamamaktayız. Yalnızca genel bazı bilgiler mevcuttur. Meselâ, *Michalowski Kitabı*⁴⁴ olarak bilinen kaynağa göre, Hân Haziran sonuna kadar Ukrayna'dan Kırım'a 200 bin esir getirmiştir.⁴⁵ Na'imâ'da bu husus ile ilgili olarak yer alan 40

³⁸ Kazak "*boyarları*", daha sonraki Hetman Bohdan Chmel'nyčkyj ve oğlu Tymiş'tir. Bu konuda krş. Na'imâ, V, 257-258.

³⁹ Rehin olarak Chmel'nyčkyj'in oğlu Tymiş bırakılmıştır. Tymiş, daha sonraları Boğdan voyvodası Vasile Lupu'nun kızı ile evlenmiştir. Hakkında bkz. Na'imâ, V, 258-261, 274-275, 349-353. [Ayrıca bkz. Peter Bartl, "17. yüzyılda ve 18. yüzyılın ilk yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu", (terc. K. Beydilli), *İlmi Araştırmalar Dergisi*, VI, İstanbul 1998, s.312. ÇN.].

⁴⁰ Burada Şubat/Mart 1648 tarihli Ukrayna-Tatar ittifakının en önemli noktası ile karşı karşıyayız.

⁴¹ Na'imâ, IV, 279-280.

⁴² Tam olarak bu hadise için bkz. Hruşevskyj, VIII, 2/2, s. 185-189.

⁴³ Hruşevskyj, VIII, 2/2, s. 191.

⁴⁴ Hruşevskyj, VIII, 2/2, s. 193.

⁴⁵ Bu münasebetle Polonya tarihçisi Olgierd Görka'nın çalışmasında yaptığı tesbitler önemlidir. Müellif, Hristiyan ve Türk-Tatar kaynakları dahil olmak üzere 16. ve 18. yüzyılın tüm kaynakla-

bin sayısı, daha ziyade büyük miktarları ifade için kullanılan epik bir tanımlama olarak kabul edilmelidir.⁴⁶

Bu bağlamda Na'imân'ın, Hân'ın dikkatini özellikle *Rūs-i menhūs*'un kalelerinin yıkılmasına yöneltmiş olduğuna dair verdiği bilgiler önemli ve ilgi çekicidir.

Kimdir bu *Rūs-i menhūs*? Her halükârda bunlar, bu kısmı şimdiye kadar yanlış olarak yorumlayanların yaptıkları gibi bugünkü Ruslar değildir. Eski *Kiyev-Ruś* devletinin gerçek ahfâdı olan bugünkü Ukraynalılar XVII. yüzyılda kendilerini *Ruś* ismiyle tanımlamaktaydılar. Bu *Ruś*'un komşuları da o zamanlar *Ruś*'u (Rutenya, bugün: Ukrayna), Moskovlar'dan (bugün Rusya) ayırmayı gayet iyi bilmekteydiler. Bu fark o devir Türk kaynaklarının da (belgeler, tarihçiler, seyyahlar) malûmu idi.⁴⁷

2) "*Beşâret-i futûh ile gelen âdemisine vezîr-i a'zam Ahmed Paşa hil'at giydirüp*". Sadrazam Hezâr-pâre Ahmed Paşa'nın davranışını nasıl yorumlamak gerekir? Yukarıda değinildiği üzere, yaklaşık 20-30 sene öncesine kadar şaykaları ile İstanbul, Trabzon, Sinop gibi yerlere talan akınları tertip eden ve Osmanlı devletinin şimdiye kadar tehlikeli bir düşman olarak gördüğü Ukrayna Kazakları'nın topraklarının talan edilmesi, şimdi devletin çıkarlarına ters düşmekteydi. Bu durumda dış politikada büyük değişiklikler meydana gelmiş olmalıdır.

3) "*Rus bizimle barışık etmişdi. Hân niçün ânların üzerine akın eyledi*". Yukarıda sorduğumuz sorunun çözümü burada yatmaktadır: Bâbîâlî ile Rūs, yani Ukrayna Kazakları (Chmel'nyčkyj) arasında bir ittifak yapılmıştır ve bu Hân'ın malûmudur! Bu durumda şimdi şu soruyu sormak lazımdır: bu ittifak ne zaman akdedilmiştir?

Aşağıda göreceğimiz üzere, Tatar elçisi İstanbul'a Temmuz ortasından önce gelmemiştir. Bu durumda Temmuz ortasını ve dolayısıyla sonunu *terminus ante quem* olarak kabul etmek zorundayız. Daha evvelki Tatar elçisinin getirdiği, şimdiye kadar düşman olarak kabul edilen Ukrayna Kazakları'nın Hân ile bir ittifak yaptığına dair haberin büyük bir şaşkınlığa yol açmış olmasından ötürü 25 Nisan tarihi *terminus post quem* olarak kabul edilmelidir. Bu kayıttan, Osmanlıların Ukrayna Kazakları ile son karşılaşmasının Hotin muharebesinde (1621) olduğunu anlamaktayız. Mayıs ayı, daha öncede işaret edildiği gibi Chmel'nyčkyj'in Polonya'ya karşı verdiği ilk büyük mücadelesi ile geçer ve bilindiği gibi de kendisinin büyük zaferi ile sonuçlanır. (*Žovti Vody* ve *Korsuň* zaferleri). Bu zaferler, doğal olarak Chmel'nyčkyj'i âsi konumundan çıkartarak, kendisini devletlerarası politikada işbirliği

---

rında düşman veya esirlerin sayılarının abartıldığını ve kaynaklarda bu anlamda her münferid olay için verilmekte olan sayıların iyice sorgulanması gerektiğini belgelemiştir. Bkz. "Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk" (= Kırım Tatarlarının ve ordusunun sayısal büyüklüğü), *Przeглядъ Historyczno-Wojskowy*, VIII, Varşova 1936, s. 116.

⁴⁶ "40" sayısı, Türk dillerinde çokluk ifadesi olarak genel bir rol oynar. Bu konuda Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimlere bkz. "*kırk defa soyledım*", "*kırklara karışmak*", "*kırk yılda bir kere*"...gibi.

⁴⁷ Bkz. *EK II*

yapılabilir bir ortak (partner) durumuna getirmiş ve komşuları ile münasebetlere girmenin bir tür “*tavsiyename*”si işlevini görmüştür. Bu sebeplerden ötürü Chmel’nyčkyj’in Bâbîâlî ile yaptığı ittifakın tarihinin Haziran 1648 olarak kabul edilmesi zorunludur.

4) Bu tarihlendirme Moskava’daki dışişleri arşivinin bir Ukrayna elçilik heyetinin *albay* Fylon Džalalij başkanlığında İstanbul’a gönderildiğine dair olan bilgileri teyid etmektedir. Bu konu ile ilgili belgeler maalesef şimdiye kadar henüz neşedilmemiş bulunmaktadır. Bu belgelerin içeriği hakkında yaklaşık bir bilgilendirmeye ancak P. Bucinskij⁴⁸ ve Mykola Kostomarov’un⁴⁹ Chme’nyčkyj ile ilgili monografilerden sağlayabilmekteyiz. Buna rağmen burada bu belgeler oldukça yüzeyseldir ve diplomatik yönden tam bir mükemmeliyet içinde verilmemiştir.⁵⁰ Bucinskij’e göre, Chmel’nyčkyj bu sefaret heyetini Korsuñ zaferininden kısa bir müddet sonra - bu zafer 26 Mayıs 1648 tarihinde vuku bulmuştur- İstanbul’a göndermiştir. Džalalij başarılı olmuş ve Bâbîâlî ile bir ittifak akdetmişti. Kostomarov da yaklaşık olarak aynı malumatı vermektedir.

Ukrayna ve Türk kaynaklarının birbirlerini mükemmelen tamamlamaları, modern Ukrayna tarih yazıcılığı inanmak istemese de, 1648’da bir Ukrayna elçilik heyetinin İstanbul’a gönderilmiş olduğu hakkındaki bilgileri tamamen inanılır kılmaktadır.⁵¹

Kropyvna *Gouverneur*⁵² (*albay*) Fylon Džalalij’in şahsiyeti ise böyle bir vazifeye pek uygun idi. Kendisi şüphesiz Kazak önderlerinin en nüfuzlusu ve yeteneklileri arasında sayılmaktaydı. Bir müddet (1648) *Kayıtlı Kazaklar*’ın⁵³ hetmanlığını yapmış, zor zamanlarında (1651 Berestečko savaşında olduğu gibi)⁵⁴ Chmel’nyčkyj’i vekili olarak (*Nakaznyj Het’man*) temsil etmiş ve pek çok defalar önemli diplomatik vazifelerin ifası kendisine tevdi edilmiştir.

Bunun dışında o -sonradan hıristiyanlığa geçmiş olmakla beraber⁵⁵- doğuştan bir Tatar idi ve bu sebepten ötürü Türkçe’ye vakıf bulunuyordu. Muhtemelen bu özelliği, Chmel’nyčkyj’in kendisini Türkiye’ye gönderilecek ilk elçi olarak seçmiş

48 *O Bogdaně Chmělnickom* (= Bohdan Chmel’nyčkyj hakkında), Charkiv 1882, s. 114.

49 *Bogdan Chmělnickij*. Sent Petersburg 1904, s. 256.

50 Bu hususta Hruševskýj’in değerlendirmesine bkz., IX/2, 1549.

51 Meselâ, Hruševskýj, Chmel’nyčkyj devrine dair yazdıklarında bu hususa hiç değinmez.

52 Hetman Devleti, ‘*Gouverneur*’lülkrelere (“*Polk*”, yani *Regiment* [alâý] demektir) bölünmüştür. *Gouverneur* (“*polkovnyk*”), hem idarî hem de askerî erki elinde tutmaktaydı. Chmel’nyčkyj zamanında bu şekilde 18 *Gouverneur*lük bulunuyordu. Bunlardan biri Solyaka Ukraynası’nda yer alan Kropyvna idi. Krş. I. Krypjakevyc, “*Studiji nad deržavoju Bohdana Chmel’nyčkoho*” (= Chmel’nyčkyj devleti hakkında incelemeler), *Zapysky Ševč*, c. 151, s. 123-135.

53 Hruševskýj, VIII/2,2,184. [Bkz. Peter Bartl, “Kazak Devleti”, s. 303. ÇN]

54 Hruševskýj, IX,1, 292.

55 Kostomarov, *Sobranie sočienenji* (= Toplu eserler), IX, 256. Bu Ukrayna elçisinin isminin de Türkçe (Džalalij < Celâlî جلالی < Ar.) olduğu görülmektedir. Bkz. Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1890, 668.

olmasının sebebini teşkil etmiştir.

Bizzat Chmel'nyékyj'in de şahsı izlenimleri ile Türkiye'deki durumu iyi bildiği hususu unutulmamalıdır. Chmel'nyékyj Cecora savaşında (1620) Türklere esir düşmüş ve iki senesini İstanbul'da Kasımpaşa'da geçirmişti: *Tersâne rü'esâlarından birinin esiri imiş*.⁵⁶ Bu zaman içinde ileride istifade etmeyi bildiği çeşitli ilişkiler kurdu. Na'imân'ın verdiği bilgilere göre, Chmel'nyékyj şahsen Şeyhülislâm ile haberleşmekteydi ve İstanbul'da, Osmanlı siyasetinin yürütücülerinden olan Yeniçeri Ağası Bektaş Ağa'nın (1650 başları) Chmel'nyékyj'in adamı olduğu doğrultusunda iddialarda bulunulmaktadır.⁵⁷

O vakte kadar Türk dünyasının ve İslâm'ın bir düşmanı olarak ortaya çıkmış olan Ukrayna Kazakları'nın, şimdi politikalarını tamamen değiştirmiş olduklarını Osmanlı hükümetine inandırmak muhakkakki kolay değildi. Bucinskij'in yayınladığı belgelerinin gösterdiği üzere, Sadrazam Ukraynalı diplomatlara önceleri mesafeli davranmıştır.⁵⁸ Ancak, Ukrayna Kazakları'nın şimdi Lehistan'ın büyük bir kısmını kendi hakimiyeti altında tutmaları ve yeni Ukrayna devletinin Lehistan'ın yerine Osmanlı devletinin komşusu durumuna gelmesi gerçeği, muhtemelen Türk devlet adamlarını bu yeni durumu hesaba katmaya sevketmiştir. Ayrıca, Lehistan kralı IV. Władysław'ın Türk karşıtı siyaseti, şüphesizki sadrazamın Ukrayna ittifakına muvafakat göstermesine yaradı.⁵⁹

5) “*Elbette ol aldığın esirleri bu cânibe gonderesin ki sulha binâ'en itlâk edelim deyu itâbi mutezammın emr ve mektûb ile Hân'ın kapukethüdası Cemşid Çavuş'u bir kapuçubaşı ile gonderup...*”. Bu kısım bilhassa önemlidir. Önce, sadrazam Hezar-pâre Ahmet Paşa için Chmel'nyékyj ile olan ittifakın muhafaza edilmesinin çok önemli olduğunu görmekteyiz. Bu yüzden, devletin en kudretli vasalı olan Kırım Hân'ını muahaze etmekten çekinmez. Bu mesele ile ilgili olarak Bahçe-saray'a, içinde kapıcıbaşı ve Kırım Hân'ının kapukethüdası Cemşid Çavuş'un dahil olduğu özel bir heyet gönderir.

Hammer-Purgstall ve Smirnov bu özel heyette yer alan bu iki kişinin rütbe derecelerini yanlış değerlendirmişlerdir. Heyetin başında kapıcıbaşı yer almaktaydı. (bkz. aşağıda). Cemşid Çavuş hakkında krş. *Nai'mâ*, V, 624. Kırım'ın Bâbîâlî nezdindeki temsilcileri hakkında Bertold Spuler'in Avrupa diplomatları için bir araya getirip tertiplediği gibi [“Die europaischen Diplomaten in Konstantinopel bis

⁵⁶ Na'imâ, V, 260

⁵⁷ “*Eğer Eflak voyvodası ve eğer Hetman Bektaş'dan memnûn olup dâ'imâ hediyeleri gelüp mektuplaşurlar diğe guyâ Bektaş ol melâ'inin kapu kethudası olmak suretin bağlamış idi*” Na'imâ, V, 260-261. Ayrıca Padişah, Sadrazam ve Bektaş Ağa'nın Chmel'nyékyj'e yollamış oldukları mektuplarla karşılaştırınız. Bkz. Rypka, “*Weitere Beiträge*”. krş. n. 12

⁵⁸ Bucinskij, *O Bogdaně Chmelnickom*, s. 114. Ukrayna temsilcisi, samimiyetlerinin güvencesi olmak üzere Kamenıçe kalesini Bâbîâlî'ye teslim etmeği önermekteydi.

⁵⁹ O sıralarda İstanbul'da kraliyet sırkatibi Xebrowski (yola çıkış tarihi, Temmuz 1648) bulunmakta ve esas olarak Tatarların eline esir olarak düşmüş bulunan Leh ırcalının serbest bırakılması hususunda görüşmeler yapmaktaydı. Krş. Novose'skij, *Bor'ba*, s. 267, n. 2, s. 395.

zum Frieden von Belgrad (1739)”, *Jahrb. f. Kultur u. Gesch. d. Slaven*, 1935, 313-366; *Jahrb. f. Gesch. Osteuropas*, I, 1936, s. 229-262; *Zeitschrift f. Gesch. Osteuropas*, 1936, s. 383-440] bir listeye maalesef henüz sahip değildir.

Yollanılan bu murahaslar, Hân'ı “*muahze*” eden belgeyi, dolayısıyla Padişah'ın *emrini* ve sadrazamın *mektubunu*⁶⁰ takdim etmek ile vazifeliydiler.

Belgelerin muhtevası bizim için özellikle önemlidir. Bunlar bize, sadrazamın muahzesi yanında (bkz. aşağıda), Haziran 1648 tarihli Türk-Ukrayna ittifakının önemli maddelerini yaklaşık olarak tekrar bina edebilmek imkânını vermektedir:

1- Kırım Hânı Ukrayna topraklarına akın tertip etmeye izinli değildir.

2- Ancak, buna rağmen Kırım Hânı Ukraynalı esirler elde edecek olursa, Bâbiâlî bunların serbest bırakılmalarını Hân'dan ısrarla isteyecektir.

Şimdiye kadar yapılmış olan Polonya-Türk antlaşmalarının ana maddelerini çok hatırlatmakta olan bu maddeler,⁶¹ Tatarlar'ın akınlarıyla müttefikleri olan Ukrayna'nın topraklarını talan etmekte olması, Chmel'nyékyj'i Bâbiâlî ile doğrudan anlaşmaya ve onunla bir ittifak aramaya sevkettiği ihtimalini ortaya çıkartmaktadır.

Üçüncü Kayıt:⁶²

“*Anlar dahi Hân huzûruna varup iblâğ-ı peyâm-ı inâyet-encâm ettiklerinde İslâm Girây Hân hiç mutegayyur olmayup, biz Padişâh'ın bendeleriyüz, Rus küffârı sûretâ musâlaha iddi 'â ederler ve takye başlarını sıktıkça taraf-ı saltanata işini arz etmekte firib ve hem fırsat buldukca şaykalarıyla çıkup Anadolu sevâhilini harâb ettiler.*⁶³ *Şunda iki hâlî kal'a var*⁶⁴. *Bi'd-def'aât arz edüp nefer ta'yin edin mevâciblerini yine bu sevâhilin balık mahsûlünden istifâ olunur diye gördük, tekayyüd olunmadı. Âhar Rus-ı menhûs ol iki kal'ayı zabt edüp içine çenkci Kazak doldurduğundan sonra yirmiden mütecâviz kilâ'-ı mütenâkîsa ihdâs edüp,*⁶⁵ *bu yıl dahi sabr olunsa Akkermân vilâyetini bi'l-küllîye istilâ edüp, Boğdan diyârın bi'l-küllîye temelluk mukarrer idi”.*

Bu kayıtlarında Na'imâ çok canlı bir tarzda, Sadrazam Hezâr-pâre Ahmed Paşa'nın elçilik heyetinin Bahçesaray'daki diplomatik girişimini anlatmaktadır.

⁶⁰ Bu terimleri de Hammer-Purgstall ve Smirnov yanlış tercüme etmişlerdir. *Emir* ve *mektup* tabirâtı hakkında bkz. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie*, Budapest 1926, özellikle, s. XXXI-XXXIII, XLVIII.

⁶¹ İlgili Polonya antlaşmaları için krş. J. Du Mont, *Corps diplomatique universel du Droit des gens*, Amsterdam-Haag 1726-31; G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de L'Empire Ottoman*, I, Paris 1897; kezâ Hammer-Purgstall, *GOR*.

⁶² Na'imâ, IV, 280-281.

⁶³ Burada Kazakların sahillere yaptıkları baskınlara atf yapılmaktadır. bkz. *Giriş*.

⁶⁴ Burada sözü edilen Osmanlı (Tatar)-Ukrayna serhadinde yer alan Dnyeper kıyısındaki iki kale: *Togan Geçidi* ve *Şahin Kereman*. (bkz. Evliya Çelebi, VII, 521-24, 557; V, 157). Ukrayna kaynaklarında bu kaleler *Tjahynja* ve *Aslan Horodok* olarak isimlendirilir.

⁶⁵ Yukarıda gördüğümüz gibi Hân, daha Mayıs 1648'de müttefikinin bu gibi kalelerinin tahribine dikkati çekmekteydi.

Burada III. İslâm Giray'ın sarfettiği sözler çok önemlidir. Bundan önce, Osmanlı hükümeti Dinyeper kıyısındaki iki sınır kalesinin -burada sözü edilen *Togan Geçidi* ve *Şahinkerman*'dir- zabtundan sarfinazar etmekle kalmamakta, bilakis ayrıca Ukrayna'lı Hetman'ının bu kaleleri *çenkeci Kazaklar ile doldurmasına* ve aynı zamanda başkaca 20'den fazla kale inşasına müsaade etmekteydi. Hân'ın, faaliyetlerine bir sene daha göz yumulacak olursa, Kazaklar'ın Akkerman vilayetini ve aynı zamanda Boğdan'ı ele geçireceklerini ihtimal dahilinde görmesi de sefaret heyetinin başında bulunan kapıcıbaşıyı ürkütmemiştir.

Bunlardan Osmanlı hükümetinin Kazaklar'dan korkacak bir şeyi olmadığını, bilakis bunlarla bir nevhî bahrî ve askerî bir antlaşma akd etmiş olduğu neticelerini çıkartmak zorundayız.

Bir Türk-Ukrayna bahrî ve askerî antlaşmasının varlığı 1822'den beri bilinmektedir.⁶⁶ Ancak bunun nasıl tarihlendirilmesi gerekeceği bilinmemekteydi.⁶⁷ Rus naşirler bunu *1649'lar* olarak tarihlemişlerdir. Bu tarihi ise doğru olarak kabul etmek mümkün değildir, zira o sene böyle bir antlaşmanın yapılmış olmasına olanak yoktur.

Antlaşmanın bazı maddeleri (meselâ, V., VI. ve VII. maddeler) *Üçüncü Kayıt*'ta yer alan durum ile uyuşmaktadır. Özellikle Kazaklar'ın Osmanlı hükümeti tarafından Karadeniz'in kuzey kıyılarını koruma ile vazifelendirilmiş olmaları hususundan ötürü, bu antlaşmayı *Albay Džalalij'in* İstanbul'da Sadrazam Hezâr-Pâre Ahmed Paşa ile akdettiği antlaşmalardan biri olarak görmeye mütemayilim.

Bahrî ve askerî antlaşma metnini makaleme ilave etmekteyim. Bu Lehçe bir suret halinde elimizdedir. Ancak, metninden özgün nüshanın Türkçe olarak kaleme alınmış olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸ Polonya diplomasininin, kendileri için önemli olan bu belgenin Lehçe bir suretini hazırlatmanın gereğini kavramış olduklarını tahmin etmek zorundayız.⁶⁹

2- "*Âhar üçbin Kazak şaykalarını yakup bize bedreka oldular*".

Bu kısmı şimdiye kadar tercüme edenler yanlış anlamışlardır. Burada, "*üçbin Kazak şaykaları*" değil (Hammer-Purgstall, *GOR*, V, 434; *GOR*, 2. bsk., III, 309. Kezâ, Smirnov, *Krym Chan*, s. 540), bilakis "*şaykalarını yakan 3000 Kazak*" söz konusudur. İfadenin yalnızca gramatik yapısı değil, realite de böyle bir algılamamanın karşısındadır. Kazak şaykalarının sayısı hiçbir zaman 400'ü aşmamıştır. (Bkz. Hruşevskyj, VII, 414-515, 533-537 ve I. Krypjakevyc, *Ukrayn'ska Zahal'-na Encykl'opedija* (= *Ukrayna umûmî Ansiklopedisi*. Lemberg-Stanislaw-Kolomea,

⁶⁶ Bkz. *EK-I*.

⁶⁷ Hruşevskyj bu belgeyi değerlendirmemiştir.

⁶⁸ Krş. IV. madde: "...prowo to, które siç teraz pisze iğzykiem Tureckim". ("... Şimdi Türkçe olarak kaleme alınan bu hak..."). Ayrıca, burada "*morze biale*" karşılığı olarak Türkçe tanımlamasıyla *Akdeniz* kelimesinin yazılmış olması da dikkat çekicidir. (madde, I, III).

⁶⁹ Bu belgenin, o devrin devletlerarası hukuku açısından sair benzeri ahidnâmeler ile mukayesesi cazip bir iş olurdu.

III, 1934, s. 757). 1625'de bir kıyı baskını için bir Osmanlı kaynağınca verilen Kazak şaykalarının sayısı abartılı olarak ancak 350'dir. (bkz. Hruševskij, VII, 535-536).

Na'imân'ın ilk kaydında Hân'ın Chmel'nyčkyj'e karşı olan tekeffülleri yer almaktadır. Burada ise Chmel'nyčkyj'in Hân'a karşı olan önemli tekeffülleri ile karşı karşıyayız. Meselâ, Kazak filusunu gerektiği zaman imha etmek durumunda kalabileceği bunların arasındadır. Gerçekten 1648'den itibaren Kazak filosu artık önemli bir rol oynamamıştır. (Bkz. Krypjakovyč; *Ukrajinska Zahal'na Encykl'opedija*, III, 757).

3- "Akn ettiğimizde mâ-lâ-keâm kırkbin Kazak bize tâbi' oldu. Bir büyük hatmanlarıyla⁷⁰ bunca küffârı esir eyledik. Anların ahdi mahz hüd'a idi".

Buradan, Kırım Hân'ın daha sonraki tarihlerde gözlendiği gibi 1648'de de Türkiye ile Ukrayna arasında dolaysız bir uzlaşmanın akamete uğratılması için gayret sarfetmekte olduğu anlaşılmaktadır. Hân, her ne pahasına olursa olsun, bu iki güç arasındaki arabuluculuk rolünün kendisinde ait olmasını arzu etmekte ve müttefikine adım başında haksız isnadlarda bulunmaktaydı. Hattâ, Ukrayna bölgesinin yağmalanması olayını da Hetman'ın sırtına yüklemek istemekteydi. O, Bir Türk-Ukrayna ittifakının, hânlık ahalisinin büyük bir kısmının fizikî varoluş sebebini teşkil eden talan akınlarını tehlikeye sokacağından ötürü bu şekilde davranmaktaydı.⁷¹ Aşağıda, bir Kırım mirzasının hayranlık uyandıracak bir açıklıkla dile getirdiği beyanı durumu çok berrak bir şekilde aksettirmektedir: "Ol mahal Tatar ümerâsından bir Mirzâ cevâb verüp, Padişâh'ın bu kazâyâdan haberi yokdur, küffârın mekr-i firîbin sulh tasavvur edersiz. Ol mel'ûn cihânı harâb eyledi. Bunda yüzbinden mütecâviz Tatar var ki, zirâ'at ve ticâretleri yokdur. Akın etmeyince ne ile ma'îšet ederler. Hâlâ dahi Sultân hazretleri ellibin Tatar ile akına gitmiştir. Pâdişâh'a kulluk ve dostluk budur dedi".

4- "İnşâ' Allah azîmetim budur ki, Rus kralını⁷² Boğdan gibi taraf-ı saltanattan nasb etdirim deyu hatm-ı kelâm eyledi. Ol câhil kapucibaşı ya niçün hem Pâdişâh'ın kuluyuz dersiz hem emrin tutmazsız dedi". III. İslâm Giray'ın bu sözleri Haziran 1648 tarihli Osmanlı-Ukrayna ittifakının özelliğine bir önemli noktadan daha ışık saçmaktadır: Kırım Hânı Bâbîâlî'ye, Ukrayna Hetmanı'nın (*Rûs Kralı*) Boğdan voyvodası gibi bir Osmanlı vasalı olması doğrultusunda bir plân takdim etmekteydi. Bu plânın Osmanlı heyeti tarafından kabul edilmemesi, Haziran 1648 ittifakının, daha sonraki Osmanlı-Ukrayna ittifaklarında olduğu gibi Ukrayna'yı Osmanlı hakimiyeti altına sokmadığı anlamına gelmektedir. Burada özellikle kapucibaşının Ukrayna'ya karşı sergilediği riâyetkâr tavrı vurgulanmalıdır. Na'imâ kaydına şu şekilde bir son vermektedir: "Andan ikisi dahi bu cevâblarla gemiye

⁷⁰ Kastedilen Bohdan Chmel'nyčkyj'dir.

⁷¹ Bu konuda bkz. A. Novosel'skij, *Bor'ba...*, s. 267 ve özellikle s. 416-442.

⁷² "Rûs Kralı" ile "Kazakların ve Rus halkının hetmanı" Bohdan Chmel'nyčkyj'in kastedildiği kendiliğinden anlaşılabilir bir husustur. Bkz. *EK-II*.

girüp avdet ettiler”.

Dördüncü Kayıt:

“Zikr-i vekâyi ‘-i ez ibtidâ-yı cülûs-ı Sultân Mehmed Hân ibn Sultân İbrâhim Hân” başlıklı kısımda anlatılan olaylar içinde, Hezâr-pâre Ahmed Paşa'nın göndermiş olduğu bu özel heyetin akibeti hakkında bilgiler yer almaktadır (Na‘imâ, IV, 331): “Yevm-i cülûsdan üç gün sonra Cemşid Çavuş Keçe'den muvâfık-ı rûzgâr ile üç günde vâsil olup, vezîr-i sâbıkın itâb-ı sâlifü 'z-zikrine Tatar Hâm'n cevâb-nâmesin tebliğ ettikde, küffâra gazâ fermânını emr-i şerîfe-i beşâret-mazmûn ile Tatar Hân'a şemşîr ve hil'at gönderildi”.

IV. Mehmed, 17 Receb cuma günü⁷³ (7 Ağustos 1648) tahta çıktı. Dolayısıyla, kapıcıbaşı ve Çemşid Çavuş 10 Ağustos'ta İstanbula dönmüş bulunuyorlardı. Kendileri, Hân ile olan görüşmelerinin hemen akabinde gemiye binmiş olduklarından ve İstanbul'a doğru olan seyahatin de üç gün sürmesinden, Bahçesaray'a yapılan bu girişimin kesin tarihini tesbit etmek mümkün olabilmektedir: Bu tarih, Sadrazam Hezâr-Pâre Ahmed Paşa'nın katlinden birkaç gün önceki, dolayısıyla 6 veya 7 Ağustos 1648 tarihidir.

Bu tesbit, sadrazamın Hân'ın (ikinci) elçisi ile yaptığı görüşmenin ve müteakiben yukarıda sözü edilen elçilik heyetinin Bahçesaray'a gönderilişinin (bkz. *Üçüncü kayıt*) Temmuz sonu, dolayısıyla Ağustos başı arasında tarihlememizi de imkân dahiline sokmaktadır.

Yeniçeri hakim zümresi, Sultân İbrâhim ve sadrazamın katlinden sonra daha ziyade kendi hakimiyetlerinin pekiştirilmesiyle meşgul olduklarından, Ukrayna meselesi ile etkin bir şekilde ilgilenememekteydiler. Bu sebepten ötürü imparatorluğun “kuzey meselelerini” Kırım Hânı'na havale ettiler. İtaatsiz vasal, kılıç ve hil'at ile onurlandırıldı ve Sadrazam Hezâr-pâre Ahmed Paşa'nın bir önemli devlet meselesindeki bu girişimi artık yalnızca, “sâbık vezirin muahезesi” olarak tanımlanıyordu.

Türkiye ile Ukrayna arasındaki kısa ömürlü (Haziran-Ağustos 1648) ilk ittifak böylece sona erdi.⁷⁴

EK-I

HAZİRAN 1648 TARİHLİ TÜRK-UKRAYNA BAHRÎ VE ASKERÎ İTTİFAK ANTLAŞMASI

Bu belge, *Sobranie gosudarstvennych gramot i dogovorov chranjaščichsja v Gosudarstvennoj Kollegii Inostrannych Dël*, Kısım III, Moskova 1822, Nr. 134, s. 444-447'de yayınlanmıştır. Ukraynaca tercümesine I. Krypjakevyç, “Vidvična vi, Ukrajinj” (= Ukrayna'nın Ebedî Mihveri) ünvanlı makalesinde yer vermiştir. (*Sjo-*

⁷³ Bkz. meselâ, *Fezleke*, II, 327.

⁷⁴ Şimdiye kadar yayınlanmış bulunan muahedât mecmûalarında (meselâ, G. Noradonghian, *Recueil...*), bu Osmanlı-Ukrayna ittifaki yer almamaktadır.

hočasne j mynule, I, Lemberg 1939, s. 24-29).

Belgeye Rus nâsirlerinin eklemiş oldukları başlık şöyledir: *Dogovor (v spiske), zaključennyi Tureckim sultanom s vojskom Zaporožskim i narodom Russkom, kasatel'no trgovli na Černom morě. Okolo 1649 goda* (= 1649'larda Karadeniz ticareti ile ilgili olarak Türk Sultanı'nın Zaporog Askeri ve Rus [Ukrayna] halkı ile akdettiği antlaşma sureti).

Pakta z Cesarzem Tureckim, a woyskiem Zaporozskim y narodem Ruskim⁷⁵ takie być maią względem handlow na Czarne morze:

1.

Daie wolność Cesarz J° Msc Tureckiemu woysku y ziemi iego żeglować po morzu Czarnym do wszystkich swoich portow y miast y wysep; takze po morzu Białym do wszstkich Państw swoich wysep, y portow ich, y do portow obcych Panow y Państw Chrześcianskich, takze po wszstkich rzekach y miastach, z którymi iakie będa chcieli handle y kupiectwa odprawować maią, przedawać, kupować y zamieniać, wedle woli swey stanać u portow y wyiachać, kiedy zechcą, bez żadnego zahamowania, wstrętu, y trudności.

2.

Na zapomożenie nowych handlow woyska Zaporozskiego y ziemi iego, Cesar Je° Msc Turecki wolymi czyni ich kupcow od wszelakich cel, myt y podatkow, takze towary ich które kolwiek albo do Państw iego przywozić, albo z Państw iego wywozić zechcą, a to do stu lat (ieśli nie może być do stu lat, choć do pięćdziesiąt, albo namniey trzydziestu), ożego wszystkie urzędy wszędy przestrzegać będa; a po wysciu, da Pan Bóg, sto lat, nie większymi ciężarami podatkow obciążeni być maią tylko iako saki Turcy.

Türk Pâdişâhı ve Zaporog Askeri⁷⁶ ve Rus [Ukrayna] Halkı arasında Karadeniz ticareti ile ilgili olarak akd edilen anlaşmalar aşağıdaki gibidir:

1.

Majesteleri Türk Pâdişâhı Zaporog Askeri ve ülkesine, bütün limanları, şehir ve adaları ile Karadeniz'de; bütün dahil oldukları bölgeleriyle ve adalar ve limanlarıyla kezâ Akdeniz'de ve diğer hükümdarlarla ve Hıristiyan devletlere ait olan limanlarda aynı zamanda ticaret yapma ve ticarî münasebet içine girmek istedikleri bütün nehirlerde ve şehirlerde gemilerini serbestçe dolaştırma ve ayrıca alım ve satım ve mal mübadelesinde bulunma; limanlarda tevakkuf etme ve burardan engellenmeden, direnme ile karşılaşmadan ve zorluklar çıkarılmadan diledikleri yerlere gitme hakkı tanımaktadır.

2.

Zaporog Askeri ve ülkesine bahşedilen yeni ticaret hakkını teşvik için majesteleri Türk Pâdişâhı, tüccarları ve kezâ imparatorluğa idhal veya imparatorluktan ihrac etmeyi diledikleri mallarını yüz sene boyunca (eğer yüz sene olmazsa hiç olmazsa elli veya en az otuz sene için) bütün resim, vergi ve gümrüklerden muaf tutmakta olup, bütün memurlar her yerde buna riayet edeler. Ve yüz sene hitamında, inşaallah, bunlar Türklere daha fazla bir vergi yükü altında olmayalar.

⁷⁵ Hetman Devleti'nin resmî tanımlanması, "Zaporog Askeri ve Rus Halkı" idi.

⁷⁶ Zamanında kaleme alınmış Osmanlı belgelerinde de "Sarı Kamış Askeri" olarak geçmekte olduğundan (bkz. Rypka, "Weitere Beiträge" ve burada yer alan *Nâme-i Hümayûn* sureti, s. 273), tercümemizde bu Osmanlıca özgün tanımlamasını esas aldık. [ÇN].

3.

Domy składne po miastrach y portach Cesarza Je° Msci Tureckie°, tak nad Czarnym, iako y nad Białym morzem będących, pdzwala cesarz Je° Msc woysku Kozackiemu stanować y tam kupawać, y kupcom ich mieszkać ze wszelaką wolnością, bez podatkw żadnych do sta lat pomienionych.

4.

Resident woyska Zaporozskiego y ziemi iego w Stambule mieszkać będzie w słusznym poszanowaniu ze wszelakim bezpieczeństwem, który Resident wszelakiey sprawiedliowości dochodzić ma kupcom ukrzywdzonym Kozackim: także woysko Zaporozskie Residenta Cesarza Je° Msci w portowym mieście swoim przyimuie, który paszporty dawać ma galerom albo okrętom Kozackim, gdzie kolwiek zęglować zechcą, a od paszportu więcey brać niema nad czerwony złoty ieden, przed którym starszy Pan galery albo okrętu przysiądź ma, iż żadney zdrady przeciwko Państwu Cesarza Je° Msci nie uczyni; tenże Resident Cesarza Je° Msci prawo to, które się teraz pisze ięzykiem Tureckim, kazdemu potrzebuiaćemu na piśmie dać powinien, s podpisem reki swey y pieczęcią.

3.

Majesteleri Pâdişâh Kazak Askeri'ne, majesteleri Türk Pâdişâh'ının şehir ve limanlarında, hem Karadeniz ve hem de Akdeniz'de anbarlar inşasına ve buralarda ticaret yapmalarına ve aynı zamanda tüccarlarının zikredilen yüz sene boyunca herhangi bir rûsûm ödemeksizin her türlü serbestlik içinde buralarda oturmalarına müsaade eder.

4.

Zaporog Askeri ve ülkesinin temsilcisi, gereken ihtiramı ve her türlü güvenliği içinde İstanbul'da otura ve mağdur olan Kazak tüccarlarının haklarının korunmasına tavassut ede. Zaporog Askeri de, Kazakların kadirğa⁷⁷ ve gemilerine diledikleri yere gitmek için gerekli olan seyir iznini vermek üzere majesteleri Pâdişâh'ın bir temsilcisini bir liman şehrine kabul ede ve bu izn-i sefîne için bir guldenden fazla talep edilmeye. Kadirğa ve gemi kumandanları bu temsilci huzurunda, majesteleri Pâdişâh'ın ülkesine karşı bir hiyanet tasarlamadıkları hakkında yemin edeler. Bu temsilci, şimdi Türkçe olarak kaleme alınmış olan bu hakkı talep eden herkese yazılı ve kendi imza ve mühürüyle vermek ile mükellef ola.

⁷⁷ "Galera Kozacka" ifadesini *Kazak kadirğaları* olarak tercüme etmekle beraber, bundan *Kazak Şaykaları*'nın kast edildiği açıktır. Metinde geçen diğer *gemiler*'i *Kazak Askeri*'nin dışında kalan (antlaşma "*Kazak Askeri ve Rus /Ukrayna Halkı*"[bkz. mukaddime kısmı] ayırımını gözeterek kaleme alınmış olduğundan hareketle) halk kesimine ait tüccar gemileri olarak algılamaktayız. Antlaşmanın "*Kazak kadirğaları ve gemileri*" ayırımını yapmakta olması (özellikle bkz. madde 7) bu kanaatimizi takviye etmektedir. Şaykaların Osmanlı kadirğalarından daha süratlice olduklarına dair olan bir kayıta, şaykanın bu anlamda kadirğa ile mukayese edilmesi (bkz. Victor Ostapchuk, "Five Dokuments from the Topkapı Palace Archive", s. 49, n. 2), antlaşma metninde *kadirğanın şayka* anlamında kullanılmakta olduğuna dair olan düşüncemize ayrıca kuvvet vermektedir. [ÇN].

5.

Aby swowolnych ludzi zahamować, żeby na morze nie wypadali, z dokładem Cesarza Je° Msci, woysko Zaporozskie miast portowych kilka niżej Porohow założy aż do uscia rzeki Bohu w Dniepr, skąd y handle isć maia, y bezpieczenstwo na morzu od swowolnikow ma być przez nich obwarowane.

6.

Jeśliby chto swowolny wypadł na morze z woyska Zaporozskiego, z takiego sprawiedliwośćstuszną uczynić powinno woysko Zaporozskie przy residence Cesarza Je° Msci; a dla tego handlow Kozackich y kupiectwa ich nie zatrudniać. ani hamować nigdzie nikt nie będzie w Państwie Cesarza Je° Msci.

7.

Jeśliby z Donu iaka swawola powstala, skądby na morze wyszli dla rozboiow: spolnie s Tureckimi galerami Kozackie imać swawolne maia y karać, y wzaiem sobie pomocy dodawać, żeby morze było czyste i wolne.

8.

Jeśliby galera Kozacka w czym przećiwko prawu Cesarza Je° Msci (strzeż Boże) wykroczyła, aby starszy tey galery karany był, a ona sama s towarami y robotnikami swymi wolna być ma, y insze wolne być maia w towarzystwie z nią będące galery y okręty aby y niewinnie nie ćierpiały, y zawarty pokoy aby by niczym mienaruszony.

9.

Jeśliby galera abo okręt Kozacki rozbił się przy brzegu Cesarza Je° Msci, aby rzeczy te, które się mogą zachować, sukcesorom zachowane y oddane były.

5.

Âsilerin denizdeki baskınlarını önlemek üzere Zaporog Askeri majesteleri Pâdişâh'ın müsaadesiyle, Dinyeper çağlayanlarının aşağısından Buğ nehrinin bu suya karıştığı yerlere kadar olan mahalde bazı liman şehirleri inşa ede ve ticaret buradan yönetile ve âsilere karşı denizdeki güvenlik bunlar vasıtasıyla sağlana.

6.

Zaporog Askeri içinden birisi kendi başına buyruk olarak denizde baskınlar yapacak olursa, Zaporog Askeri majesteleri Pâdişâh'ın temsilcisinin huzurunda bunu yargılaya, bu sebepten ötürü hiç kimse majesteleri Pâdişâh'ın toprakları dahilinde Kazaklar'ın ticaretine ve tüccarlarına zorluk çıkartılmaya ve engellenmeye.

7.

Don tarafından herhangi bir ayaklanma patlak verecek ve âsiler yağmalama için denize açılacak olurlarsa, Kazak kadirgaları Türklerle birlikte âsileri yakalamak ve cezalandırmak ve karşılıklı olarak birbirlerinin yardımına koşmak ile mükellef ola ki deniz böylece güvenli ve serbest kala.

8.

Bir Kazak kadirgası majesteleri Pâdişâh'ın yasalarını herhangi bir şekilde ihlâl edecek olursa (Allah onu bundan korusun), gemi kumandanı cezalandırıla, gemi ise mal ve mürettebatı ile serbest kala. Buna refakat etmekte olan sair kadirga ve gemilere de, bunları suçsuz yere mutezarrır etmek ve barışa hâlel getirmemek için böylece davranıla.

9.

Bir kadirga veya Kazak gemisi sahile vurup parçalanacak olursa, korunabilen eşyalar mirasçuları için mahfûz tutula ve bunlara iade edile.

10.

O długi kupieckie, prawo kupcom Kozackim takie być ma, iako Turkom we wszystkim Państwie Tureckim, y sprawiedliwość nieodwłoczna.

11.

Galer albo okrętow Kozackich do żadnych potrzeb na żadną posługę Cesarz Je° Msc Turecki obracać nie pozwoli, ani ich ludzi, ani towarow, ani oręża; ale wolne przesćie y odesćie ze wszystkim, kiedy zechcą, im obiecuie y waruie.

12.

Gdyby iaki kupiec umarł w Państwie Cesarza Je° Msci, lubo na morzu, lubo na ładzie: dobra wszystkie iego należeć będą successorom iego y hamowane ni od kogo być nie mogą; luboby co komu odkazał, albo zapisał przy śmierci, żadney wagi mieć niema.

13.

Więźniow Chrześciańskich u Turkow iako y Tureckich u Chrześcianow Kozackim kupcom iawnie wykupować wolno będzie: a ieśliby więzień Chrześciański w Państwie Cesarza Je° Msci do galery albo okrętu Kozackiego uciekł, taić go albo przechowywać starszy nad galerą nie będzie, ale go wydać powinien, wszakże za to żadney szkody albo krzywoy nie poniesie, ani on, ani galera iego, ludzie, ani towar iego; goyby też czeladnik iaki wolny lub niewolnik z galery Kozackiey uciekł, wydać go Turcy powinni będą Kozakom.

10.

Tüccarların borçlarına taalluk eden hususlarda, Kazak tüccarları Türk imparatorluğundaki bütün Türkler gibi aynı haklara sahip ola ve hak ve hukukları kendilerine geçikmeden teslim edile.

11.

Majesteleri Türk Pâdişâhı ne kadırgaları ne Kazak gemilerini ne de bunların mürettebatını, mallarını ve silahlarını herhangi bir iş ve ihtiyac için kullanılmasını men eder, ancak bunların dilediklerinde ve diledikleriyle serbestce seyr etmelerini vaad ve temin eder.

12.

Karada veya denizde olsun, majestelerinin topraklarında bir tüccar ölecek olsa, malları varislerine ait ola ve kimse tarafından alıkonulmaya; ve birisi sözlü veya yazılı olarak ölümünden önce birisine birşeyler bırakacak olsa, buna itibar edilmeye.

13.

Türklerin elindeki hiristiyan esirler ve hiristiyanların elindeki Türk esirler Kazak tüccarları tarafından fidye karşılığı satın alına; majesteleri Pâdişâh'ın topraklarında bulunan bir hiristiyan esir, bir Kazak kadırga veya gemisine kaçsa, gemi kumandanı bunu gizlemeye ve saklamaya, bilakis teslim ede. Bu sebepten ötürü ne kendisine ne gemisine ne mürettebatına ve ne de mallarına bir zarar erişe. Kezâ hür bir işçi veya bir esir bir Kazak kadırgasından kaçacak olursa, Türkler de bunu Kazaklar'a teslim ede.

EK-II

UKRAYNA VE UKRAYNALILAR HAKKINDAKİ TÜRKÇE TERİMLERE İLÂVE

I- 16. ve 18. yüzyıl çağdaş Osmanlı kaynakları kuzey komşularını genel olarak *Rūs* / روس veya *Kazak* / قزاق olarak adlandırırılar. (Kazak ismi için bkz. Giriş I)

Rus ismi (dolayısıyla Türkçe şekli *Orus*/ اروس veya *Urus*/ اوروس), vaktiyle Ukrayna'da kurulmuş olan *Rus Devleti*'nin ahfadı olarak algılayan Ukrayna ahalisinin kendileri için kullandığı tanımlamadan gelir ve Batı'daki komşuları tarafından da bu şekilde *Rusini*, dolayısıyla *Rutheni*, kezâ *Reussen* olarak adlandırılırlar.

Osmanlılara *Rūs* kelimesi muhtemelen üç yoldan girmiş olmalıdır:

1) Klâsik Arap coğrafi eserleri yoluyla: Bununla beraber, burada X. yüzyıl *Rūs* tanımlaması söz konusudur.

2) Güney-slavlar yoluyla: Erken dönem Osmanlı kroniklerinde (Meselâ, *Sa'deddin*, I, 1599) *Rūs* tanımlaması mutad üzere *Çeh* (dolayısıyla *Çih*) ve *Leh* (dolayısıyla *Lih*) toplulukları söz konusu edilirken ortaya çıkar. Bu *Rūs*, *Çeh* ve *Leh* irtibatlandırması muhtemelen herhangi bir şekilde çağdaş Güney, dolayısıyla Batı-Slav yazılı kaynaklarından iktibasen alınmış olmalıdır. Dolayısıyla, Kuzey komşuları hakkında bilinçli bir bilgi birikimine aslâ işaret etmez ve daha ziyade klâsik Arap coğrafyacılığının *Rūs* veya *Slav* (dolayısıyla *Kuzey*) halkları için kullandığı edebî tanımlamanın yerini tutan ve bu anlamda tekrarlanan bir kalıptır. Meselâ böylece bu kalıbı, *Sa'deddin*'de, "*Memâlik-i Rus ve Çeh ve Leh*" ممالک روس و چه و له (*Tâcü't-tevârih*, İstanbul 1280, I, 567) ve *Solakzâde*'de, "*Memâ-lik-i Sakâlîbe ve Şimâliyye*" ممالک صقالبه و شماليه (*Târih*, İstanbul 1297, I, 252) toplu tanımlamalar için kullanılmış olarak bulmaktayız.

3) Bu konu hakkında tek başına sıhhatli bir bilgilendirme kaynağı olarak Kırım Tatarları, dolayısıyla doğrudan temas yoluyla: Bu bağlamda Anonim Osmanlı Kronikleri'nin birinde Ukrayna için "*Leh tâ'ifesi vilâyeti kim Urusdur*", (Friedrich Giese, *Die altosmanischen anonymen Chroniken, Text*, Breslau 1922, s. 77) tanımlamasına yer verilmiş olması ilgi çekicidir. Ancak bu tanımlama, hem bu kroniği neşreden (F. Giese, *Die altosmanischen Chroniken*, II, Breslau 1925, s. 104) hem de Je. Zavalynskj (*Polska w kronikach tureckich*, 39) tarafından olmak üzere şimdiye kadar hep yanlış olarak yorumlanmıştır. Her iki nâşir de burada *Rūs* = *Rusya* (yani o zamanki Moskova knezliği) yanlışlığı içindedirler ve böyle bir eşit kılmanın da doğal olarak hiçbir anlamı yoktur. Bu ifade, "*Polonya vilayeti Rus*" (yani o zamanki Polonya krallığına tâbi olup, daha sonraları bir Polonya vilayeti haline gelen *Kraliyet Rus'u*, dolayısıyla *Ukrayna*) olarak tercüme edilmeliydi. Halbuki, Anonim Osmanlı Kroniği'nin müellifi, o zamanki *Rutheni*'deki (bugünkü *Ukrayna*) durumu tam bir sıhhat ile kaleme almış bulunmaktadır.

II- Osmanlılar'da (XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıl başları) *Rus* [Ukrayna] ve *Kazak* tanımlamaları eşanlımlı bir hale gelmiş olup, aralarında bir fark gözetilmeden kullanılır olmuştur. (Krş. Na'imâ, III, 149: "*Kazak eşkiyası*" = "*Rus eşkiyası*"; dolayısıyla, Evliya Çelebi, X, 86-87: "*Zikr-i ahvâl-i Rus-ı menhûs ya'ni Kazak-ı 'âkk*"; kezâ, III, 353-355). *Rus*=*Kazak* eşanlımlılığı, Evliya Çelebi tarafından, (1641/42'deki Azak'daki savaşlar esnasında) Ukraynalı olmayan *Don Kazakları* tanımlanmak istendiğinde açıkça görülür: "*Moskov denilen Ruslar*" (II, 113). Tanımlama daima bir sıfat ile birlikte kullanılır: *Rūs* = *Rus-ı menhûs* (meselâ, Na'imâ, III, 63-64 ve pekçok yerler); *Kazak* = *Kazak-ı 'âkk* (meselâ, Solakzâde, 792; Evliya Çelebi, I, 85; VII, 520); *Kazak-ı bed-ahlâk* (meselâ, Feridun, *Münşe'ât*, İstanbul 1264, II, 142, 144-145); *Kazak-ı bî-pâk*

(meselâ, Evliya Çelebi, V, 85).

III- Müstahkem bir yer olan *Zaporožska Siç* (bkz. yukarıda), Osmanlılar tarafından öncelikle *Sarı Kamış* olarak tanımlanmış olup, buna göre *Zaporog Kazakları*, dolayısıyla *Ukrayna Kazakları* için genel olarak *Sarı Kamış Kazakları* denmiştir.

IV- Osmanlı kaynaklarında *Ukrayna Kazakları* zaman zaman *Özü Kazağı* (yani Dinyeper Kazağı) olarak da adlandırılırlar. (meselâ, Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 387; *Silahlâr Târihi*, I, 16, 17, 169).

V- Bohdan Chmel'nyčkyj'in yeni *Hetman Devleti* 1648'de eski bir tanımlama olan *Vijško Zaporožske* (bkz. yukarıda) ismini kabul eder. Bu sebepten ötürü bu devlet Osmanlı kaynaklarında *Sarı Kamış Askeri*, dolayısıyla *Sarı Kamış Tâ'ifesi* olarak anılır. (*Silahlâr Târihi*, I, 565). Devlet başkanı *Het'man* ünvanını taşır. Feridun'da (*Münşe'ât*, I, 13) sair hıristiyan hükümdarlara mahsus elkab arasında, Ukrayna Hetmanı'nın elkabına da yer verilmişti: "*Taraf-ı şehryârîden Kazak Hat-manı'na. İftihârü'l-milletü'l-Mesihîyye muhtârü'l-küberâ fi't-tâ'ifeti'n-Nasrâniyye Sarı Kamış Askeri'nin Hatmanı olan filân hütimet avâkıbuhû bi'l-hayr tevki'-i ref'-i hümâyûn..*". Bu hususu (Jan Rypka'nın n. 12'de gösterilmiş çalışmalarında Bogdan Chel'nyčkyj'e hitaben örneklendiği gibi)⁷⁸, o devirde tanzim edilmiş olan Osmanlı vesikaları da teyid ederler.

VI- Bohdan Chmel'nyčkyj Türk dünyası ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile dostâne münasebetleri koruma gayreti içinde olduğundan, Osmanlı kaynakları hem kendisinden ve hem de Kazaklar'ından *Kardaş Kazağı* olarak bahseder.

VII- 1648'de Ukrayna kazaklığının beşiği olan *Zaporožska Siç*'i, Hetman Devleti dahilinde özerk bir cumhur (1648-1775) haline gelir. Bunun başında *Koşovj Otaman* (= *Kiș Atamanı*) yer alır. Bu cumhur Osmanlı kaynaklarında (*Za-porožska Siç* için de kullanılmak üzere) *Potkalı* (*پوتقالی* dolayısıyla *پوتقالی*) kelimesiyle tanımlanır. (Bkz. Evliya Çelebi, I, 138, VII, 530; Feridun, I, 398; Râşid, I, 252, 367; *Silahlâr*, I, 565, 665). Bu kelime *Butkal* şekliyle Kırım-Tatar kültür dünyası kökenli bir Ukrayna kaynağında, soylulardan Smolensk Mikifor Poplonşkyj'in Or (Perekop) Beyi onuruna yazdığı 1691 senesinden kalma şiirlerinde (Yay., Ol. Ohloblyn, *Studyji z Krymu*, Kiew 1930, s. 32-38) geçer. Fikrime göre, bu tanımlama ile adayların kazaklığa kabul edilmeleriyle ilgili bir Ukrayna/Kazak âdeti ile karşı karşıya bulunmaktayız: Eski ve tecrübeli Kazaklar genç adaylara, pişirilmesi özellikle zor olan bir cins bulgur yemeği hazırlatırlar ve böylece bunların itidal ve maharetlerini göstermelerini beklerlerdi. (Bu konu ile ilgili bir efsane için bkz. J. Rudnyčkyj, *Lehrbuch der ukrainischen Sprache*, 2. bsk. Leipzig 1943, s. 94-95). Bu sebepten ötürü *Potkalı* ~ *Butkalı* kelimesini, Türkçe *Bulgur* kelimesi olan *Potka* ~ *Butka* (Krş. Radloff, Kasan. Tob. Sag., *Wb*, IV, 1284, 1857) kelimesine ircâ etmek istemekteyim. Dolayısıyla, *Potkalı* (*Butkalı*) = *Potka* (*Butka*) + lı.

VIII- 1663'den sonra Ukrayna iki hetmanlığa ayrılmış olup, Dinyeper bu ikisi a-

⁷⁸ "İftihâr-ı ümerâi'l-millet'il-Mesihîyye muhtâr-ı küberâi't-tâ'ifetü'l-İseviyye muslih-i mesâlih-i cemâhiri't-tâ'ifetü'n-Nasrâniyye sâhib-i ezyâli'l-haşmet ve'l-vakâr sâhib-i delâyili'l-mecid ve'l-iftihâr dostumuz Sarı Kamış Askeri'nin hetmanı ..., " : Nâme-i Hümâyûn sureti, bkz. Rypka, "Weitere Beiträge", s. 273. [ÇN].

rasındaki sınırı teşkil etmekteydi. Dinyeper'in Saġyaka'sındaki Hetmanlık (1663-1681), Osmanlı İmparatorluġu ile sıkı ilişki içinde kaldı. (Petro Dorořenko, 1665-76; Jurij Chmel'nyćkyj, 1677-81). Osmanlı hükümeti o zamanlar, Ukrayna hükümetinin daveti üzerine Ukrayna'ya iki büyük sefer tertip etti: 1672'de Türkler Kamenice'yi (kamjaneć / قامنچه) zapt ettiler. (Bkz. Yusuf Nâbi, *Târih-i Kaminçe*, İs-tanbul 1281). 1678'de eskiden Hetman Devleti'nin merkezi olan Çihrin'i (Çyhyryn چهارین) Jurij Chmel'nyćkyj için fet-hettiler. Kısa bir zaman sonra bunu takib eden Bahçesaray Barışı Saġyaka Ukraynası'ndaki kazaklıġın ilk defa olarak tasfiyesi sonucunu verdi. (1681).

Saġyaka'daki bu Hetmanlık için Osmanlı kaynakları *Sarı Kamış Kazaġı* (meselâ, *Silahdâr Târihi*, I, 565) tanımlaması yanında, genelde *Kardaş Kazaġı* (meselâ, Evliya Çelebi, X, 86), dolayısıyla *Karındaş Kazaġı* (meselâ, *Silahdâr Târihi*, I, 103) tanımlamasını da kullanmışlardır.

IX- Çoġunlukla Moskova'nın himayesi altında kalmış olan Solyaka Hetmanlıġı (1663-1764) ise buna karşılık, *Barabaş* براباش veya *Berebaş* برهباش (meselâ Evliya Çelebi, *Barabaş Kazaġı*; Râşid, I, 148, 315, 346), dolayısıyla *Barabaş kâfirleri* (*Silahdâr Târihi*, I, 677, 696) adını taşırlar. *Barabaş* kelimesi, D. Doroşenko'ya göre XVII. yüzyılda Ukraynalılar arasında *hain* anlamına gelmekteymiş. (D. Doroşenko - J. Rypka, *Hejtman Petr Doroşenko*, s. 14, n. 76).

Solyaka Hetmanı İvan Mazepa (1687-1709) 1708'de İsveç (XII. Karl) ile Rusya'ya (I. Peter) karşı ittifak ettiġinde ve bilahare *Zaporořska Sić Cumhuri*'nin Kořovj Otaman'ı (bkz. yukarıda) Kost' Hordijenko ile Türkiye'ye iltica etmek zorunda kaldıġında, bunun Kazakları *Barabař* olarak adlandırılmıştır: *Barabař Hatmanı Mazepa*. (bkz. Râřid, III, 298). Kořovj Otaman'a ise *Potkalı Hatmanı* denmiştir. (Kezâ, Râřid, III, 296-298).

X- Rusların Hetman Devleti'ni fesh (1764) ve Zaporog Siçi'ni tahrib etmeleri üzerine, Zaporog Kazakları 1775 senesinde Türkiye'de ikinci defa sığınma hakkı aramışlardır. Mültecilerin Tuna mansabına yerleşmelerine izin verilmiş ve bunlar burada 1828'e kadar Türk hakimiyetinde kalacak olan *Tuna Siçi*'ni (*Dunajřka Sić*) kurmuşlardır. Türkler bu Kazakları *Putkalı* ~ *Potkalı* olarak tesmiye etmişlerdir. Bunların önderi (Kořovj Otaman) Türk kaynaklarında *Potkalı Kazakları Kořovi* (mühür künyesidir) olarak geçer.

XI- Özellikle Evliya Çelebi gibi bazı kaynaklar münferit Kazak birliklerini genelde önderlerinin ismiyle anarlar. Meselâ Doroşenko'dan دورزنقه / *Dorozenka* (Evliya Çelebi, VII, 926; X, 86); Sirko'dan سرکه / *Sirke* (Evliya Çelebi, V, 157; VII, 527; X, 86) gibi. (Bu aslında kelimenin Ukraynaca genitiv hâl eki almış şeklidir: *Doroşenka*, *Sirka*. Ayrıca krş. Andriya = *Andrija* < ukraynaca, *Andrij* "Andreas").

XII- Osmanlı Devleti Moskov Knezliġi (*Çarlıġı*) ile doġrudan bir ilişki içine er-ken tarihlerde (1496) girmiştir. Moskov / موسفو (Moskova Knezliġi / Çarlıġı) ismi hattâ Anonim Osmanlı Kronikleri'nde de yer alır. (Giese, I, 77). Bu kelimenin Osmanlı kroniklerindeki en yaygın şekli şöyledir: Moskov مسفو (meselâ, Na'imâ, II, 243, 304), مسكوف Moskof (Evliya Çelebi, V, 151), Moskov مصفو (meselâ, *Silahdâr Târihi*, I, 734),

مسقولو Moskovlu (meselâ, Abdülgaffar Kırımî, *Umdetü't-tevârih*, İstanbul 1925, s. 124).

Osmanlı devlet adamları, seyyâhlar, coğrafyacılar ve tarihçileri, Rūs/روس (bugünkü Ukrayna) ve Moskof / مسكوف (bugünkü Rusya) birbirinden ayırmayı gayet iyi bilmekteydiler. Burada sıkca sözünü ettiğimiz anonim kroniklerinde, o zamanın kavim ve devletleri sıralanırken, Moskov'a, *Orus* (= "Ukrayna", bkz. yukarıda) yanında yer verilir: "...Moskovdur. Ol dahi bir tâ'ifedir, bi-nihâyet memleketdir". (Giese, I, 77). Bütün Ukrayna bölgelerini gezmiş ve Ukrayna'daki durumu kendi müşahadeleri ile tesbit etmiş olan Evliya Çelebi (Çelebi, küçük bir Ukraynaca-Türkçe lugaçta da hazırlayıp, eserinin V. cildine ilave etmiştir. Bunun fonotik mükemmelliği ise insanı şaşırtmaktadır) şunları yazmaktadır: "*Der Beyân-ı lisân-ı Rūs-ı menhūs. Bu kavm-i Kazak dahi Moskolu (مسكوله) gibi Rum keferesi mezhebinde (yani Grek-Ortodoks) olup salibe perest ve perhiz-i îd-i bed-nâmları cümle Rum keferesi gibi millet-i Mesihîyyeden geçinüp kitâb-ı İncil okurlar*". (Millet Kütb. Pertev Paşa, Nr. 460, v. 47b). Evliya, çağdaşı olan devletlere genel bir bakış atfettiğinde, bir taraftan "*Tabakâ-i sâbi': Kral-ı Moskov (مصفو)*" (X, 76); diğer taraftan ise, "*Zikr-i ahvâl-i Rus-ı menhūs ya'ni Kazak-ı 'âkk*" (X, 86-87) ayırımını yapar.

Yukarıda gördüğümüz gibi, Ukrayna hükümdarları için Osmanlı kronikleri genel olarak Hetman (خطمان, حطمان, ختمان) elkabını kullanırken, Rus (Moskov) hükümdarı Çar, dolayısıyla *Moskov Çarı (Silahdâr Târîhi, I, 737)* olarak anılır.

XIII- *Rūs ~ Urus* ismi, XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Türk kaynaklarında *Ukraynalı, Ukrayna* anlamında olarak yer alır. Meselâ, 1672 tarihli Buçaş Antlaşması'nın III. maddesinde bu anlamda geçer: *Rus روس* palankaları (*Silahdâr Târîhi, I, 410*); *Urus اوروس* palankaları (bkz. Râşid I, 285).

Evliya Çelebi, ısrarla "*Rūs Hetmanı*" Doroşenko demektedir. (V, 127). Ancak XVIII/XIX. yüzyılda *Rūs روس* ismi, *eski Moskov Devleti* anlamında *Rusya* olarak geçerlilik kazanmaya başlar. Bunun Rusya'nın baskısı olmadan gerçekleşmemiş olduğu, meselâ Küçük Kaynarca Antlaşması'nın XIII. maddesinden de anlaşılmaktadır: "*La Sublime Porte promet d'employer le titre sacré d'Imperatrice de toutes les Russies dans tous les actes et dans toutes les lettres publiques, comme aussi en tout autre cas dans la langue turque, savoir: temamen Rusyalıların Pâdişâhı*". (G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de L'empire Ottoman, I, Paris 1897, s. 325*).⁷⁹

XIV- "*Ukrayna*" اورقنا tanımlaması daha XVI. yüzyılın ikinci yarısından kalma Osmanlı belgelerinde münferiden ortaya çıkmaktadır. (Meselâ, III. Murad'ın Polonya Kralı Stefan Bathory'e yolladığı ferman. Tıpkıbasımı için bkz. Şekowski, *Collectanea*, II.). Bununla beraber, bu tanımlama sadece coğrafi bir terimdir ve o zamanki Polonya-

⁷⁹ "XIII. madde: Cümle senedât ve mekâtib-i âmmede ve her husûsda tamâmen Rusyaların imperatoriçesi lâkab-ı mu'teberine dâir Devlet-i aliyyemiz cânibinden Türkî lisân ile tamâmen Rusyaların Pâdişâhı ta'biri isti'mâl oluna". Bkz. N. Erim, *Devletlerarası Hukuku ve siyasi Tarih Metinleri*, I, Ankara 1953, s. 126. [ÇN].

luların kullandıkları içerikte bir anlama sahiptir. Ancak XVII. yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle XVIII. yüzyılda, I. Petro'nun *Rus* ismini (kelimenin Grekçe şekli olan *Rossia* XVII. yüzyılda Ukrayna'da çok sevilmekteydi) kendisi ve ilan ettiği çarlığı için iddia ettiğinde (1721), *Ukrayna*, *Rus* kelimenin yerine geçecek siyâsî bir kavram oldu. Siyâsî bir kavram olarak "*Ukrayna*" kelimesi Osmanlı kaynaklarında Hetman Petro Doroşenko'nun (1665-76) Osmanlı hakimiyetine girmesiyle ilgili olarak ortaya çıkar (meselâ, aşağıda metnine kısmen yer verdiğimiz Köprülü Ahmed Paşa'nın Mayıs 1672 tarihli nâmesinde olduğu gibi). Bu kavram artık bundan böyle *Rus* [Ukrayna] tanımlaması ile eşanlamlıdır. Bu anlamda *Silâhdâr Târîhi*'nde, Jurij Chmel'nyckyj'in Hatman olarak nasbı ile ilgili olarak (1677) şunları okumaktayız: "*Ukrayna* اورقانيا (şimdiye kadar kullanılan kelime *Rus* روس idi) ve *Potkalı* (şimdiye kadar kullanılan kelime *Sarı Kamış* صارى قامش idi) *memleketlerin buna* (yani Jurij Chmel'nyckyj'e) *zabt ettirüp Kazak vilâyetinin dârü'l-hükümeti olan Çihrin* (Ukraynaca *Cehyryn*) *kal'asın Moskov'dan alup buna teslim eyliye...*" (I, 665).

Bu bağlamda, büyük Türk devlet adamı Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın ikinci başvekil Olszewski'ye yolladığı, Polonya'nın Ukrayna üzerindeki hak iddialarını çürüttüğü ve Ukraynalılara kendi bağımsızlıkları için savaşmak ve kimi müttefik seçeceklerini serbestçe tercih etmek hakkını tanıdığı cevâbî mektubu (Mayıs 1672) konu ile ilgisiz değildir: "*Ukrayna memleketi mülk-i mevrûsumuz ve ahâlisi re'âyâmızdır deyü yazmışsınız. Hakikatde mâlikü'l-mülk Râbü'l-âlemindir. Ancak hazret-i Allah celle şânehunun âdet-i hikmet-meşhûnu bunun üzerine câridir ki fetret ü ihtilâli mütemâdi olan bir memleket ahâlisinin emr ü emânın irâde buyurdukda bir Pâdişâh-ı İskender-câhın zull-ı seyf-i sâlibü'l-hayfında müstatzıl eder. Binâ'en alâ-zalîk Kazak vilâyeti ahâlileri kadîmden kendi başlarına bir kavm iken sulh tarikiyle mevâsik ü uhûd ve nice şurût u kuyûd ile taht-ı itâ'atinize gelmişdir ve hayli müddet ol minvâl üzere ne hâl ise kalmışlar. Bilâhare beyninizde olan ahd ü peymâna mugayır kendülerine ettiğünüz zûlm u ta'addiye ve cevr ü eziyete tehammül edemeyüp Kazak tâ'ifesi mal ü can ve memleketlerin muhâfaza için ecnâsıyla taht-ı itâ'atinizden çıkup ve kılıça el urup sizin ile çenk ü harbe âğâz edüp ol tarîk ile nev'an âsâyiş peydâ edüp kendü başlarına oldukdan sonra...*" (*Silâhdâr Târîhi*, I, 571-572).⁸⁰

⁸⁰ Altı sene sonra meydana gelen Çihrin seferi esnasında (1678) Özü suyunun iki tarafında yer alan Kiyev-Çihrin-Çerkassi-Umani bölgelerindeki bütün kale, palanka ve askerî istihâmların kaydedildiği bir defterde, "*Özü suyunun berü tarafında Ukrayna memleketinin kale ve palankalarını beyân eder*" ifadesinin başlık olarak kullanılmış olması (Bkz. F. Emecen, "Karadeniz'in Kuzey-Batı kesimi ile ilgili Osmanlı tahrirleri ve özellikleri", *Ata Dergisi*, VII, Konya 1997, s. 80), bölgenin siyâsî anlamda *Ukrayna* olarak anılmasının artık kalıcı bir tanımlama haline geldiğini ayrıca teyid etmektedir. [ÇN].